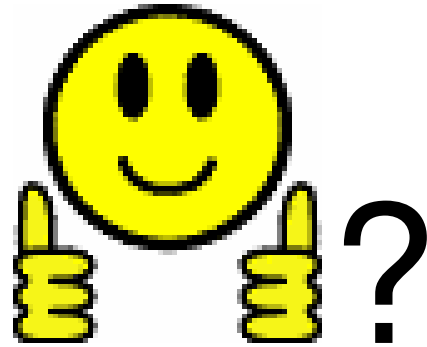

+

=

Religie en geluk: gaat dat samen?

Liesbeth Snoep
Erasmus Universiteit Rotterdam
Faculteit der Sociale Wetenschappen; Sociologie
Master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid
Prof. Dr. R. Veenhoven

Scriptie

Master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid

Religie en geluk: gaat dat samen?

Liesbeth Snoep

Studentnummer 265412

Rotterdam, augustus 2006

Erasmus Universiteit Rotterdam

Faculteit der Sociale Wetenschappen

Sociologie

Prof. Dr. R. Veenhoven

Woord vooraf

Het einde van mijn studie Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam nadert. De bacheloropleiding Sociologie heb ik afgesloten met een sociologisch werkstuk. Daarna ben ik de master ‘Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid’ gaan volgen. De afsluiting van deze master is de scriptie die nu voor u ligt.

Het onderwerp van deze scriptie is: gaan in Nederland religie en geluk samen? Religie is een thema dat dichtbij mij staat, omdat ik in een christelijk gezin ben opgegroeid en ook in God geloof. Ik vind het daarom een zeer boeiende vraag: gaan in Nederland religie en geluk samen?

Bij deze wil ik ook van de mogelijkheid gebruikmaken om een aantal mensen te bedanken voor hun hulp, aandacht en bemoediging tijdens dit gehele proces. Ik bedank Prof. Dr. R. Veenhoven voor zijn moeite en tijd bij de begeleiding van mijn scriptie. Ook bedank ik mijn familie en vrienden die mij gedurende het schrijven van deze scriptie hebben bijgestaan en mij aangemoedigd en bemoedigd hebben deze scriptie tot een goed einde te brengen.

Liesbeth Snoep

Rotterdam, augustus 2006

Inhoudsopgave

INLEIDING	5
HOOFDSTUK 1: ‘RELIGIE’ EN ‘GELUK’	7
§ 1.1: RELIGIE	8
§ 1.2: GELUK.....	15
HOOFDSTUK 2: RELATIE RELIGIE-GELUK	24
§ 2.1 RELIGIE EN GELUK: IS ER EEN VERBAND?	25
§ 2.2: FUNCTIONELE VERKLARINGEN VOOR DE RELATIE RELIGIE-GELUK	29
§ 2.3: RELATIE RELIGIE EN GELUK AFGENOMEN?	35
§ 2.4: RELATIE RELIGIE EN GELUK → LEEFTIJD?	39
§ 2.5: TEKORTKOMINGEN VAN EERDERE ONDERZOEKEN.....	42
§ 2.6: DEFINITIE, PROBLEEMSTELLING EN HYPOTHESEN.....	43
HOOFDSTUK 3: INLEIDING STATISTISCHE ANALYSE	44
§ 3.1: INDICATOREN	44
§ 3.2: ANALYSETECHNIEKEN	48
HOOFDSTUK 4: RELIGIE EN GELUK IN NEDERLAND	52
§ 4.1: DE VERSCHILLENDE VARIABLEN (IN STAAFDIAGRAM).....	52
§ 4.2: RELATIE TUSSEN RELIGIE EN GELUK: BIVARIATE ANALYSE	59
§ 4.3: RELATIE TUSSEN RELIGIE EN GELUK IN SUBGROEPEN: BIVARIATE ANALYSE	71
§ 4.4: MULTIVARIATE ANALYSE.....	76
HOOFDSTUK 5: RELIGIE EN GELUK IN DENEMARKEN	80
§ 5.1: WAAROM DENEMARKEN?	80
§ 5.2: RELATIE TUSSEN RELIGIE EN GELUK: BIVARIATE ANALYSE	82
§ 5.3: MULTIVARIATE ANALYSE.....	94
HOOFDSTUK 6: RELIGIE EN GELUK IN DE USA	98
§ 6.1: WAAROM DE USA?	98
§ 6.2: RELATIE TUSSEN RELIGIE EN GELUK: BIVARIATE ANALYSE	100
§ 6.3: MULTIVARIATE ANALYSE.....	113
HOOFDSTUK 7: CONCLUSIES	117
AGENDA VOOR NADER ONDERZOEK	123
LITERATUURLIJST	125
APPENDIX 1: VARIABLEN UIT DE WORLD VALUES SURVEY	129
APPENDIX 2: BONFERRONI MULTIPLE COMPARISON TEST	137

Inleiding

Vooraf met christelijke feestdagen (en dan in het bijzonder met Kerst) gaan veel mensen naar de kerk. Rond Kerst was ik ook aan het nadenken over een onderwerp voor mijn scriptie in de Master ‘Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid’. Zo kwam ik op het onderwerp religie en op secularisatie: vroeger gingen veel meer mensen naar de kerk dan tegenwoordig en nam de kerk een belangrijke plaats in de samenleving in. Waarom gaan mensen naar de kerk? Waarom geloven mensen? Maakt het ze misschien gelukkig? Misschien zelfs gelukkiger dan mensen die ‘nergens’ in geloven? Zo is het onderwerp voor deze scriptie ontstaan: ***Religie en geluk: gaat dat samen?*** Ik zal in deze scriptie die vraag proberen te beantwoorden. Ik wil dit in de eerste plaats doen voor Nederland, maar uiteindelijk ook voor Denemarken en de Verenigde Staten van Amerika om aan de hand van die landen de analyse voor Nederland te kunnen controleren.

Religie en geluk: gaat dat samen? Deze vraag is zeer relevant. Het is interessant en van belang om het antwoord op deze vraag te weten, omdat men, als men weet waar mensen gelukkig van worden, als overheid (en economische en sociale instituties) naar aanleiding daarvan beleid kan gaan maken en daar (extra) geld in kan gaan investeren. Gelukkige mensen voelen zich goed en zijn gezonder: en dat scheelt kosten in de gezondheidszorg en is voor werkgevers ook beter (het betekent o.a. dat er minder ziekmeldingen zullen zijn, en dat er minder mensen arbeidsongeschikt zullen worden verklaard). Stakeholders zijn dus de overheid, de gezondheidszorg, zorgverzekeraars en werkgevers. Echter ook het bestuur van kerken, moskeeën en andere religieuze instituties; zij kunnen, als religie en geluk samengaan, meer mensen naar hun religie ‘lokken’ en krijgen meer zeggenschap in de samenleving. Tevens is het voor mensen individueel nuttig om te weten of religie gelukkig maakt: men kan bijvoorbeeld besluiten om in de toekomst meer (of juist minder) tijd aan religieuze activiteiten te gaan besteden en daardoor gelukkiger te worden.

Dit onderzoek gaat dus specifiek over religie en geluk. Er zijn drie uitkomsten mogelijk van dit onderzoek, drie mogelijke verbanden: positief, negatief en nul. Daar kunnen verschillende causale effecten achter zitten: positieve effecten, negatieve effecten, tegengestelde effecten of geen effecten.

Als uit dit onderzoek een positief effect komt, met andere woorden: als religie en geluk samengaan, is het van belang om mensen de ruimte te geven om te geloven in een hogere macht en om religie niet (meer of verder) naar de rand van de samenleving te verschuiven. Religie moet dan een belangrijke plaats in de samenleving innemen.

Als religie en geluk echter niet samengaan, is het van belang om te onderzoeken waardoor dat komt en waar mensen dan wèl gelukkig van worden. Ook zou het mogelijk kunnen zijn (als blijkt dat religie ongelukkig maakt) om religie te ontmoedigen op een of andere manier.

Er zijn al verschillende onderzoeken gedaan naar geluk. Bijvoorbeeld naar de relatie tussen inkomen en geluk. In Nederland is er echter nog niet veel onderzoek gedaan naar de relatie tussen religie en geluk. Ruim een jaar geleden (maart 2005) kwam er een proefschrift uit van Cornelisse-Vermaat. Een klein onderdeel daarvan was te kijken of religie gelukkig maakt. Uit haar onderzoek komt naar voren dat het bezoeken van een moskee, kerk, synagoge of tempel een positief verband heeft met gezondheid en geluk. Ze heeft dus religiositeit slechts afgemeten aan het bezoeken van een moskee, kerk, synagoge of tempel. In mijn scriptie wil ik religiositeit op meer terreinen meten. Wat dit onderzoek toevoegt, is dat er nog bijna geen onderzoek is gedaan naar religie en geluk in Nederland; het is dus nog bijna een nieuw terrein. Wel is er veel onderzoek gedaan in de USA, maar specifiek voor Nederland dus bijna niet. Deze scriptie mag een eerste start zijn.

Er is wèl onderzoek gedaan naar **geluk** in Nederland en andere Europese landen. Nederland scoort van alle landen hoog op de ‘geluksschaal’.

Als eerste volgt nu een verdieping in religie en geluk en in het samengaan van religie en geluk, vervolgens komen de probleemstelling en hypothesen aan de orde. Op de bladzijden daarna volgt een inleiding op de statistische analyse en voor de landen Nederland, Denemarken en de USA een weergave van de bivariate en multivariate analyse met behulp van SPSS. Tot slot vermeld ik de conclusies van mijn scriptie en een agenda voor nader onderzoek.

Hoofdstuk 1: 'Religie' en 'geluk'

In dit theoretische hoofdstuk zal worden ingegaan op wat er in de literatuur naar voren komt op het gebied van religie en geluk.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt:

In de eerste paragraaf zal het gaan over religie. In deze paragraaf zullen verschillende definities van religie de revue passeren. Verder zal er een onderscheid worden gemaakt tussen verschillende begrippen die vaak naast elkaar gebruikt worden: zingeving, godsdienst, religie, levensbeschouwing. Ook zal worden ingegaan op de groeiende ontkerkelijking en secularisatie in Nederland.

In de tweede paragraaf komt geluk aan de orde. Er zal worden ingegaan op de volgende vragen: wat is geluk, is geluk voor iedereen verschillend, waar baseer je geluk op, is geluk wel meetbaar, en is het vergelijkbaar? Ook zullen verschillen in geluk binnen en tussen landen aan de orde komen en drie theorieën over geluk worden weergegeven.

§ 1.1: Religie

Wat is 'religie'?

Wanneer je mensen vraagt naar wat ze onder religie verstaan, krijg je bijvoorbeeld als antwoorden: godsdienst, christendom/islam/enz., bidden en naar de kerk gaan, een manier van leven, een manier om met de onzekerheid van het bestaan om te gaan, de opium van het volk, geloof in een God, de diepste behoefte van een mens.

Religie betekent voor iedereen weer wat anders: voor een filosoof een vorm van zingeving, voor een christen is het de weg naar het koninkrijk van God, voor een boeddhist een filosofie om het Nirwana te bereiken en voor een natuurwetenschapper een georganiseerd bijgeloof.

In de theologie, filosofie, sociologie en psychologie zijn verschillende definities bedacht voor het begrip religie. Je zou ze globaal in kunnen delen in drie groepen: essentialistische, functionele en fenomenologische definities.

Essentialistische definities

Deze definities proberen religie te beschrijven vanuit haar essentie. Een bekende vorm van deze definitie is het idee dat religie te maken heeft met een geloof in spirituele wezens. Essentialistische definities zijn aantrekkelijk, omdat ze in een kernachtige en vaak poëtische beschrijving proberen aan te geven wat religie is. Voorbeelden zijn: het onmogelijke, onbereikbare, het onvoorstelbare, het geheel andere en transcendent. Het is echter blijkbaar niet mogelijk om een essentialistische definitie te vinden die alle geaccepteerde vormen van religie beschrijft. Een essentialistische definitie verplaatst het probleem door het woord religie te vervangen door een filosofische abstractie zoals: 'het ultieme'.

Functionele definities

In de functionele definitie wordt omschreven hoe religie functioneert in de samenleving. Sigmund Freud bijvoorbeeld ziet religie als een biologische en psychologische noodzakelijkheid om het bestaan aan te kunnen. Durkheim noemt drie belangrijke functies van religie voor het functioneren van de samenleving. Ten eerste zorgt religie voor sociale cohesie. Religie bindt mensen samen door gemeenschappelijke symbolen, waarden en normen. Ten tweede zorgt religie voor sociale controle. Elke samenleving gebruikt religie om

te zorgen dat mensen zich aan regels houden. Ten derde zorgt religie voor een doel en betekenis in het leven, vooral bij geboorte, huwelijk en overlijden.

Functionele definities zijn echter problematisch, omdat ze vanuit een extern perspectief zijn geschreven. De religieuze persoon herkent zich vaak niet in dit soort definities. Functionele definities geven vaak een simpel beeld van de rol die religie speelt in het leven van de religieuze mens, net zoals essentialistische definities proberen om het begrip religie op zich te vereenvoudigen.

Fenomenologische definities

De fenomenologie van de religie probeert het definitie-probleem te omzeilen door een opsomming te geven van de fenomenen die alle religies gemeenschappelijk hebben. Ninian Smart¹ omschrijft religie als een “*verzameling van geïnstitutionaliseerde rituelen van een groep mensen die verbonden zijn met een traditie en die spirituele sentimenten met een buitenmenselijke focus uitbeelden of oproepen en tenminste ten dele gebaseerd zijn op mythologie en/of doctrines*”. Deze definitie laat zien hoe complex religie is, maar het nadeel is dat de omschrijving erg uitgebreid is. De fenomenologische definitie heeft als groot voordeel dat hierdoor religie in al haar aspecten kan worden ontleed en bestudeerd. Het is een definitie die vooral door sociologen en door de meeste godsdienstwetenschappers wordt gehanteerd.

In de godsdienstsociologie wordt het begrip ‘godsdienst’ of ‘religie’ in de meeste gevallen gedefinieerd als ‘alle menselijke zingeving met betrekking tot mens en wereld in het licht van een transcendente, dat wil zeggen bovenwereldlijke of goddelijke bestaansinspiratie’. De socioloog Durkheim² definieert religie als “a system of beliefs and practices relative to the sacred”.

Ik kies ervoor om de fenomenologische definitie van religie te hanteren. Deze definitie laat namelijk de complexiteit van religie tot zijn recht komen en heeft als groot voordeel dat hierdoor religie in al haar aspecten kan worden bestudeerd; iets wat in deze scriptie ook zal gebeuren.

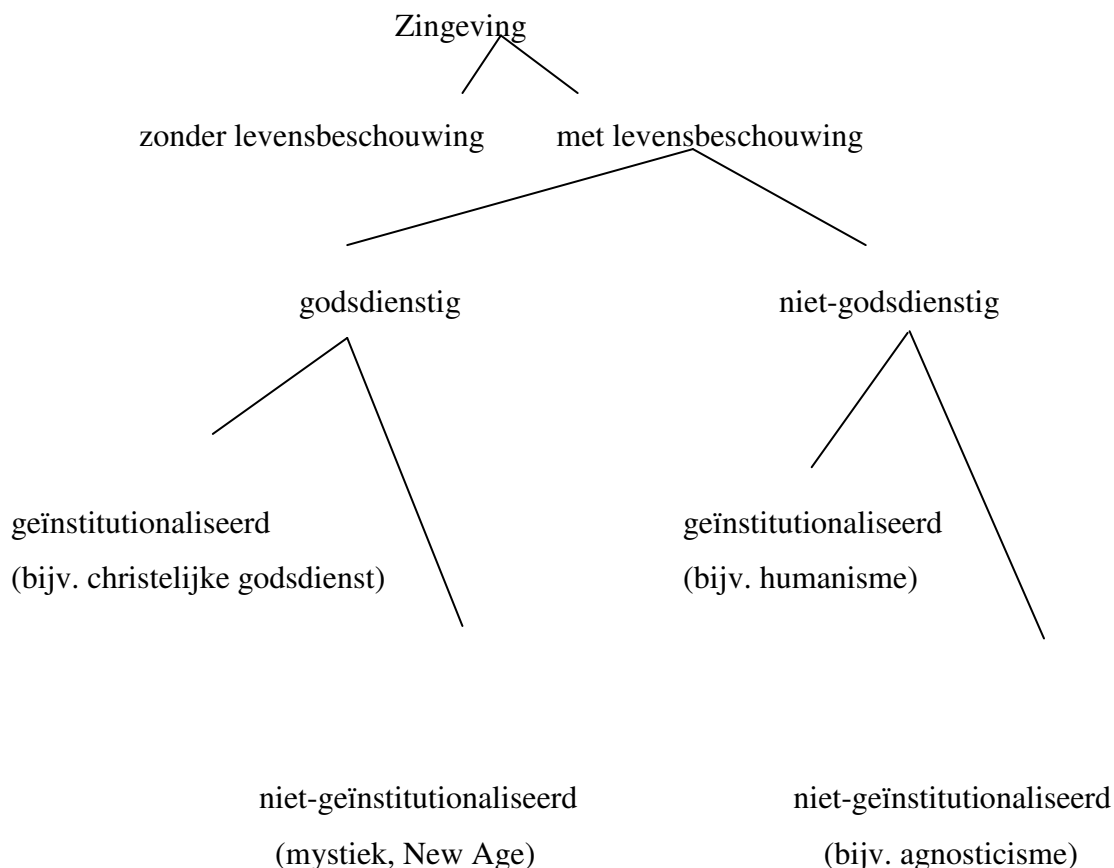
¹ Smart, N. (2003). *Godsdiensten van de wereld*. Kampen: Ten Have.

² Durkheim, E. (1995 [1912]) *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Free Press.

De auteurs Macionis en Plummer hanteren ook een fenomenologische definitie. In het boek *Sociology, a global introduction*³ omschrijven zij religie als ‘*a social institution involving beliefs and practices based upon a conception of the sacred*’. Verder noemen ze vijf verschillende dimensies van het belang van religie in iemands leven. Ten eerste de dimensie *experiential*: de sterkte van de emotionele banden met religie. Ten tweede de dimensie *ritualistic*: de frequentie van rituele activiteiten zoals gebed en kerkbezoek. Ten derde de dimensie *ideological*: de individuele graad van geloof in de religieuze leer. Ten vierde de dimensie *consequential*: de mate waarin religieuze opvattingen naar voren komen in iemands alledaags gedrag. Tot slot de dimensie *intellectual*: iemands kennis van de historie en leer van een bepaalde religie.

In mijn onderzoek zal ik me vooral richten op de dimensies ‘experiential’ en ‘ritualistic’, omdat er over deze dimensies in het data-bestand World Values Survey vragen zijn gesteld aan de respondenten.

Begrippen onderscheiden

³ Macionis, J.J. & Plummer, K. (1998). *Sociology, a global introduction*. London: Prentice Hall.

Godsdienst/religie, levensbeschouwing en zingeving zijn begrippen die vaak tegelijk genoemd worden. Wat is nu precies het onderscheid? Het schema uit een boek van Schreuder & Snippenburg⁴ dat op de vorige bladzijde te zien was, maakt dit het beste duidelijk.

In mijn scriptie heb ik gekozen voor het begrip religie (=godsdienst). En daarbinnen heb ik mij vooral gericht op geïnstitutionaliseerde godsdienst/religie, zoals christendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme.

Groeiende ontkerkelijking/secularisatie in Nederland

Verstedelijking en industrialisatie werden door de kerk gezien als een bedreiging. Vanaf 1870 werd de positie van de Kerken moeilijker. Het aantal mensen dat zei niet te geloven steeg, eerst langzaam, maar in de twintigste eeuw sneller. Het is niet mogelijk één reden te noemen waarom de kerk terrein verloor, omdat een aantal ontwikkelingen tegelijk in die richting werkten. Wetenschap en politieke ideologieën, vooral het socialisme, boden een alternatieve verklaring van de wereld. De evolutietheorie van Darwin en het historisch-kritisch onderzoek naar het leven van Jezus maakten het moeilijk de tekst van de Bijbel als letterlijke waarheid op te vatten. Vooral de protestantse kerken moesten een standpunt bepalen tegenover de rechtzinnige gelovigen, die meenden dat alles gebeurd is zoals het in de Bijbel staat, en de vrijzinnige gelovigen, die meenden dat de verhalen uit de Bijbel symbolisch geduid moeten worden. De grotere greep die mensen zelf op hun dagelijkse leven kregen, maakte het minder nodig de hand van een ‘Opperwezen’ daarin te zien. De verschrikkingen van de wereldoorlogen maakten het moeilijker te geloven in het bestaan van een ‘alles bestierende goede God’. Met een groter beroep op liefdadigheid gaven de kerken een belangrijk deel van hun rol op dit gebied over aan de Staat. Zij (de kerken) konden simpelweg de benodigde uitkeringen niet meer betalen uit de opbrengst van hun bezittingen en collectes.

Waarschijnlijk juist door de verzuiling (de katholieke en orthodox-protestantse gemeenschap kregen elk eigen scholen, ziekenhuizen en bejaardentehuizen) bleef in Nederland de ontkerkelijking lang beperkt, maar zette uiteindelijk toch door.

Het ontkerkelijkingsproces, dat zich tot na de Tweede Wereldoorlog vooral liet zien in een gestage procentuele afname van de hervormden, heeft sinds die tijd ook voor een deel vat

---

⁴ blz. 141 uit: Schreuder, O. & Snippenburg, van, L. (1990) *Religie in de Nederlandse samenleving, de vergeten factor*. Baarn: uitgeverij Ambo BV.

gekregen op de gereformeerden, maar vooral op de katholieken. In de jaren tachtig wordt het punt bereikt dat de onkerkelijken meer dan de helft van de Nederlandse bevolking uitmaken. De tweedeling kerkelijk-onkerkelijk is momenteel belangrijker dan de voor Nederland traditionele tegenstellingen tussen de confessies (katholiek, gereformeerd, hervormd).

In de jaren negentig heeft de groei van de buitenkerkelijkheid zich voortgezet. In 1991 beschouwde 57% van de Nederlanders zich als buitenkerkelijk, in 1999 was dat 63%. In 1980 bedroeg het percentage buitenkerkelijken nog 50%. In 2010 zal naar schatting 67% van de bevolking buitenkerkelijk zijn. Van de overige 33% is dan 13% Rooms-katholiek, 5% Nederlands hervormd en 4% is gereformeerd. Nog eens 4% zal zich tot de overige gezindten rekenen en 6% is dan moslim.

De generatieopvolging speelde hier een belangrijke rol. Hoe jonger een generatie, hoe meer buitenkerkelijken. Bovendien bleef het aandeel van de buitenkerkelijken onder de generatie van na 1960 sneller toenemen dan onder de andere generaties. Aangezien jongere generaties de oudere vervangen, is het toekomstbeeld duidelijk: de buitenkerkelijkheid zal voorlopig nog wel blijven toenemen. Dit schrijft ook J. Janssen:

“Wie het onderzoek naar de religiositeit van de moderne mens beziet, kan moeilijk om de vaststelling heen dat de institutionele religie zich, althans in de westerse wereld en daar in al haar vormen en varianten, in een neergaande lijn bevindt. Het geldt in hoge mate voor Nederland, het geldt in toenemende mate voor West-Europa en sinds kort ook voor Amerika. Alle getallen wijzen in dezelfde richting: het kerklidmaatschap en het kerkbezoek dalen, het aantal priesters loopt terug, het aantal paters, broeders en zusters nadert de limiet, de deelname aan kerkelijke rituelen (mis, biecht, huwelijk, begrafenis, et cetera) vermindert gestaag. Daar komt nog bij dat de ontkerkelijking onder jongeren het grootst is.”⁵

Religie in de Nederlandse samenleving

Wat is de rol nog van de kerk in de huidige samenleving? Hoe wordt er op dit moment in Nederland gedacht over de rol van de kerken? Zolang de kerken zich beperkten tot uitspraken over algemene maatschappelijke aangelegenheden, vooral armoede en discriminatie, ontmoetten zij goedkeuring bij het grote publiek. Goedkeuring kwam tot uiting in het vertrouwen dat mensen hadden in de informatie die de kerken verstrekten over sociale

---

⁵ blz. 11 uit: Janssen, J. (2002). *Aan de onbekende God: Reiken naar religie in een gesecculariseerde cultuur*, Amsterdam: Uitgeverij SUN.

problemen, zoals armoede en discriminatie. Als zij echter verder wilden gaan, maakte de instemming plaats voor een kritische houding. Het publiek dulde in geringe mate kerkelijke inmenging in het privé-leven. De noodzaak of wenselijkheid van een hechte relatie tussen politiek en religie werd niet ingezien. Op het terrein van het verzuilde onderwijs verloren de openbare en de confessionele scholen tussen 1991 en 1998 beiden aanhangers. De mensen raakten er meer van overtuigd dat het levensbeschouwelijke karakter van een school niets uitmaakte. Hier ziet men vermoedelijk een oude tegenstelling in de Nederlandse samenleving vervagen en plaatsmaken voor nadruk op de kwaliteit van het onderwijs, door wie ook gegeven.

De maatschappelijke rol van de kerken is hiermee duidelijk gemaakt. De bevolking beschouwt hen als morele bakens en als raadgevers bij enkele sociale problemen, maar is moet niets hebben van hun daadwerkelijke invloed.

Wil dit nu zeggen dat religie bijna geen rol meer speelt in de huidige samenleving? Of kun je dit niet zo één op één stellen? Als antwoord hierop een stukje uit een boek over de rol van religie in de Nederlandse samenleving...

“Het lijkt er steeds meer op dat onze gesecculariseerde samenleving ten aanzien van godsdienst en levensbeschouwing gekenmerkt wordt door een pragmatische fragmentarisering van de individuele zingeving. Individuen lijken zingevingssystemen voor hun handelen te gebruiken, voor zover en op momenten in hun leven dat zij die nodig hebben, naar keuze uit vele alternatieven. Kenmerkend voor de hedendaagse zingevingproblematiek lijkt zelfbepaling te zijn: de private zinsconstructie, relatief onafhankelijk van de traditioneel overgeleverde, maatschappelijke en godsdienstig-kerkelijke zingevingskaders. Dat betekent ook dat individuen naar behoefte hun eigen ‘religie’ construeren, bestaande uit zingevingselementen van allerlei aard, en zelfs dat er typen zingeving gevonden zijn, die geen actief gebruik maken van enige vorm van levensbeschouwing. Er is dus een individueel gesubjectieerde religie aanwezig. Deels bestaat zij uit traditionele of bestaande vormen van levensbeschouwingen, aangevuld met andere zingevingselementen. Niettemin kunnen we volhouden dat, ook al neemt de geïnstitutionaliseerde godsdienst af, daarmee de rol van de levensbeschouwelijke zingeving bij de vormgeving van het leven niet geheel is uitgespeeld.”⁶

---

⁶ blz.162 uit: Schreuder, O. & Snippenburg, van, L. (1990). *Religie in de Nederlandse samenleving: de vergeten factor*, Baarn: Uitgeverij Ambo BV.

Uit dit gedeelte blijkt dat religie nog wel degelijk een rol speelt in de huidige samenleving. Echter: op een andere manier dan vroeger. Weliswaar is er sprake van een afname van geïstitutionaliseerde godsdienst (kerken lopen leeg, enz.), maar niet van zingeving. Mensen creëren hun eigen zingeving welke voor een deel bestaat uit traditionele vormen van levensbeschouwing en wordt aangevuld met andere zingevingselementen. Religie en levensbeschouwelijke zingeving zijn nog steeds van belang in de huidige Nederlandse samenleving, alleen heeft er een verschuiving plaatsgevonden van een geïstitutionaliseerde godsdienst naar een individueel gesubjectieerde religie.

§ 1.2: Geluk

Wat is geluk? Is geluk voor iedereen verschillend? Waar baseer je geluk op? Is geluk wel meetbaar? En vergelijkbaar? Naast deze vragen zullen ook de verschillen in geluk, zowel binnen als tussen landen, aan de orde komen. Ook kunt u in deze paragraaf drie theorieën over geluk lezen.

Wat heet ‘geluk’?

Als eerste probeer ik tot een definitie van geluk te komen. Er zijn zeer veel definities van geluk. Volgens Veenhoven is geluk: ‘*overall appreciation of one’s life as a whole*’. Het gaat dus over levensvoldoening van het leven als geheel. In zijn boek schrijft Veenhoven ook: “*als het woord geluk gebruikt wordt voor kwaliteit van leven, in brede zin, is het inderdaad niet meer dan een paraplubegrip. Als het gebruikt wordt voor individuele ‘levensvoldoening’ heeft het wel degelijk inhoud.*”⁷ Hij maakt een onderscheid tussen geluk, kwaliteit van leven en levensvoldoening. Maar hoe zit dat precies? Dat zal ik nu proberen uit te leggen.

Kwaliteiten van leven:

	Extern	Intern
Levenskansen	Leefbaarheid	Levensbekwaamheid
Levensuitkomsten	Nut	<u>Satisfactie</u>

*Schema 1.2.1*⁸

Het eerste onderscheid dat gemaakt wordt in schema 1.2.1 is tussen levenskansen en levensuitkomsten. Er is een onderscheid tussen kansen op een goed leven en het goede leven zelf. Kansen en uitkomsten houden verbanden met elkaar, maar zijn zeker niet hetzelfde! Kansen kunnen mislukken in hun uitvoering door stommiteiten of ongelukjes. Omgekeerd kan het ook gelden: mensen kunnen soms toch veel van hun leven maken ook al begonnen ze aan hun leven met slechte kansen en vooruitzichten. Bij satisfactie (een onderdeel daarvan is geluk) gaat het niet om de kansen die je hebt op een goed leven (leefbaarheid of bekwaamheden), maar om de uitkomsten van het leven: het goede leven zelf!

Een tweede onderscheid dat gemaakt wordt in schema 1.2.1 is tussen externe en interne kwaliteiten. Externe kwaliteiten zijn de kwaliteiten van de omgeving of de maatschappij.

⁷ Blz. 11 uit: Veenhoven, R. (2002). Het grootste geluk voor het grootste aantal: geluk als richtsnoer voor beleid. Erasmus Universiteit Rotterdam.

⁸ Schema is afkomstig van blz. 7 uit: Veenhoven, R. (2002). *Het grootste geluk voor het grootste aantal: geluk als richtsnoer voor beleid*. Erasmus Universiteit Rotterdam.

Interne kwaliteiten zijn kwaliteiten van het individu: van een persoon. Bij satisfactie gaat het niet om iets buiten jezelf (een bepaald nut), maar om jezelf: om een persoon, een individu! Door het onderscheid tussen deze vier genoemde dingen krijg je vier verschillende kwaliteiten van leven:

- leefbaarheid (welvaart, levensstandaard, enz.),
- levensbekwaamheid (hoe goed je om weet te gaan met problemen in het leven),
- nut (hogere waarden)
- satisfactie (de kwaliteit van iemands leven in de ogen van een persoon zelf).

Veenhoven heeft satisfactie vervolgens onderverdeeld in een aantal varianten.

Varianten van satisfactie:

	Voorbijgaand	Duurzaam
Levensdeel	Genietingen	Deelsatisfacties
Leven als geheel	Topervaring	<u>Levensvoldoening (geluk!)</u>

*Schema 1.2.2*⁹

Het eerste onderscheid dat gemaakt wordt in schema 1.2.2 is tussen levensdeel en leven als geheel. Satisfactie in een deel van het leven zal ongetwijfeld bijdragen aan satisfactie in het leven als geheel (bottom-up effect) en satisfactie in je leven als geheel zal zorgen voor satisfactie van een deel van het leven (top-down effect). Toch zijn ‘levensdeel’ en ‘leven als geheel’ niet hetzelfde. Iemand kan bijvoorbeeld gelukkig zijn in zijn huidige baan, maar ongelukkig zijn in zijn leven als geheel, of omgekeerd: gelukkig zijn met zijn leven als geheel, maar ongelukkig zijn in zijn baan. Bij levensvoldoening (geluk) gaat het over het leven als geheel en niet over een deel van het leven, want mensen kunnen af en toe hoogtepunten (of dieptepunten) hebben qua satisfactie, maar geluk gaat over het totale leven en niet over één aspect daarvan.

Een tweede onderscheid dat gemaakt wordt in schema 1.2.2 is tussen voorbijgaande en duurzame varianten van satisfactie. Voorbijgaande varianten van satisfactie zijn genietingen van korte duur. Duurzame varianten van satisfactie zijn satisfacties die blijvend zijn en veel langer duren.

Door het onderscheid tussen deze vier genoemde dingen krijg je vier verschillende varianten van satisfactie:

⁹ Schema is afkomstig van blz. 9 uit: Veenhoven, R. (2002). *Het grootste geluk voor het grootste aantal: geluk als richtsnoer voor beleid*. Erasmus Universiteit Rotterdam.

- genietingen (bijvoorbeeld genieten van een mooi schilderij of een kopje koffie)
- deelsatisfacties (bijvoorbeeld voldoening in je baan of huwelijk)
- topervaring (voorbijgaande, maar intense gevoelens die betrekking hebben op het leven als geheel)
- levensvoldoening (duurzame voldoening met het leven als geheel)

Geluk is dus duurzaam van aard en niet voorbijgaand. Het gaat bij geluk over het leven als geheel en niet over een deel (een aspect) van het leven, ook al kunnen mensen af en toe hoogtepunten en dieptepunten hebben wat betreft hun satisfactie. Geluk (levensvoldoening) gaat over het gehele leven en is duurzaam.

Veenhoven spreekt over geluk als: *the degree to which an individual judges the overall quality of his life-as-a-whole favorably*¹⁰. Bij ‘degree’ gaat het dus over een bepaalde mate: meer of minder. Het gaat er in deze definitie ook om hoe iemand zelf zijn leven beoordeelt volgens zijn eigen definitie van geluk: het geluk van iemands individuele leven. Als onderzoeker en wetenschapper kun je iemand ook niet je eigen definitie van geluk op gaan leggen, want mensen kunnen zelf vaak het beste beoordelen of ze wel of niet gelukkig zijn en waar hun geluk van afhangt. Het gaat dus om een subjectief begrip van geluk en niet om een objectief begrip. Het gaat om iemands eigen leven en niet om ‘leven in het algemeen’.

Op het voorgaande heb ik mijn definitie van geluk gebaseerd: geluk is *the degree of the overall appreciation of one’s life as a whole*. Ik heb in mijn definitie bewust niet gekozen voor de term ‘quality of life’, omdat kwaliteit van leven, zoals eerder is aangegeven, een bredere term is dan levensvoldoening. Dit sluit ook goed aan bij de vraag over geluk in de World Values Survey die ik in mijn scriptie zal gebruiken om geluk te meten: *How satisfied are you with your life?* (zie ook appendix één). Deze vraag meet geluk als levensvoldoening.

De rest van deze paragraaf zal gaan over het doen van onderzoek naar geluk. Is het wel mogelijk om geluk te onderzoeken?

Is geluk meetbaar?

Als geluk niet meetbaar is, kan er ook geen passend beleid gemaakt worden en kan de effectiviteit niet worden gemeten. Het is daarom belangrijk om te weten: is geluk meetbaar?

*“Respondenten kunnen zich gelukkiger voordoen dan ze zijn, of aangeven hoe gelukkig ze denken te moeten zijn in hun omstandigheden, in plaats van hoe gelukkig ze zich echt voelen. Deze twijfels zijn aanleiding geweest voor veel onderzoek. Daarbij is echter niet gebleken dat de antwoorden op dit soort vragen iets anders meten dan waarvoor ze bedoeld zijn. Helemaal zeker weet je dat nooit, maar vooralsnog heeft deze methode alle testen op validiteit doorstaan.”*¹¹ Uit dit citaat blijkt dat geluk goed meetbaar is. Ik ben in mijn onderzoek ook niet de eerste die geluk meet; geluk wordt al jaren goed gemeten en wordt in allerlei landen gemeten (zie bijvoorbeeld de ‘World Values Surveys’).

Zijn onderzoeken naar geluk betrouwbaar?

De antwoorden op vragen naar geluk blijken gevoelig voor subtiele verschillen: de plaats waar het interview wordt gehouden, kenmerken van de interviewer, de formulering van de antwoordopties, de volgorde van de vragen, het weer, enzovoorts. Daardoor kan bij dezelfde persoon de ene keer een negen gemeten worden als score op een schaal van geluk van één tot tien, terwijl men een andere keer een acht scoort. Dit gebrek aan nauwkeurigheid maakt het moeilijk om op individueel niveau analyse te doen. Het is echter bij vergelijking van groepsgemiddelden een minder groot probleem, omdat toevalsfluctuaties daar tegen elkaar wegvallen. Bij toepassing in beleid gaat het vooral om het vergelijken van groepsgemiddelden en daarom zijn onderzoeken naar geluk betrouwbaar genoeg om toe te passen in beleid!

Geluk (in de zin van levensvoldoening) is goed te meten en de onderzoeken naar geluk zijn betrouwbaar. Individueel geluk kan men heel goed afleiden uit antwoorden op directe vragen en gemiddeld geluk van een grote groep (geluk in totaal) kan men afleiden uit de verdeling van antwoorden in representatieve enquêtes.

Is geluk vergelijkbaar?

Geluk blijkt goed meetbaar te zijn, maar als scores tussen respondenten niet zinvol te vergelijken zijn, dan is het moeilijk om uitspraken te doen over geluk, omdat iedereen geluk anders ervaart. Onderzoek doen naar geluk zou geen zin hebben, omdat er geen vergelijkingen en algemene uitspraken over geluk te doen zijn. Landen kunnen dan ook niet vergeleken worden in de mate van geluk van hun inwoners en de oorzaken voor het hoge of lage

---

¹⁰ Blz. 22 uit: Veenhoven, R. (1984). *Conditions of happiness*. Dordrecht: Kluwer Academic.

¹¹ Blz. 14 uit: Veenhoven, R. (2002). *Het grootste geluk voor het grootste aantal: geluk als richtsnoer voor beleid*. Erasmus Universiteit Rotterdam.

gelukscijfer en er zou dan geen beleid op grond daarvan gemaakt kunnen worden, waardoor mensen gelukkiger worden. Over het vergelijken van geluk schreef Veenhoven: “*Wanneer antwoorden op de vraag naar levensvoldoening bij iedere respondent wat anders betekenen, zullen we geen statistische verbanden te zien krijgen; als je niets met iets correleert, is de correlatie nul. Het onderzoek toont echter stevige verbanden, zowel tussen landen als binnen landen. Geluk is dus vergelijkbaar*¹²”.

Een bezwaar dat vaak genoemd wordt is dat geluk ongrijpbaar is en dat men er daarom geen beleid op kan voeren. Dit bezwaar heb ik geprobeerd te weerleggen in deze paragraaf. Geluk blijkt goed te definiëren en te meten, er is betrouwbaar onderzoek naar te doen en het is onderling vergelijkbaar. Geluk is ook niet te persoonlijk voor algemene maatregelen. Daarom is het zinvol om onderzoek te doen naar geluk en er beleid op te voeren door maatregelen te nemen die ervoor zorgen dat mensen gelukkiger worden.

Verschil in geluk tussen landen

De gelukkigste landen zijn achtereenvolgens (ongeveer, want verschilt per meting en jaar):

1. Zweden
2. Denemarken
3. Nederland
4. IJsland
5. Canada
6. USA

Landen waarvan de bevolking veel minder gelukkig is, zijn bijvoorbeeld Rusland, Slovenië, Roemenië, Estland, Letland en Litouwen¹³. Het verschil tussen landen met een gelukkige bevolking en landen met een minder gelukkige bevolking is niet in één woord te duiden. Er zijn vaak meerdere factoren die daar een rol in spelen. Hier zal op de volgende bladzijde verder op in worden gegaan.

Verschillen in geluk tussen landen komen voor als gevolg van verschillen tussen landen op het gebied van:

---

¹² Blz. 15 uit: Veenhoven, R. (2002). Het grootste geluk voor het grootste aantal: geluk als richtsnoer voor beleid. Erasmus Universiteit Rotterdam.

¹³ Veenhoven, R. (2001). Happiness in society. Jutta Allmendinger (Hrsg.) ‘Gute Gesellschaft? Verhandlungen des 30 Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie’, Opladen 2001, Leske+Budrich, blz. 38,39.

- a) materiële welvaart. Kort gezegd: hoe rijker het land, hoe gelukkiger haar inwoners. Verband tussen persoonlijk geluk en inkomen is sterk in arme landen en zwak in rijke landen.
- b) veiligheid. Mensen zijn gelukkiger in landen die het meest veilig zijn. Deze veiligheid heeft dan het meest te maken met lichamelijke veiligheid en wettelijke veiligheid, die los staan van economische welvaart, en niet zozeer met sociale zekerheid (die wèl te maken heeft met welvaart).
- c) vrijheid. Mensen zijn ook gelukkiger in landen die meer autonomie toestaan. Politieke vrijheid bijvoorbeeld kan bescherming geven tegen onrecht en aanvallen.
- d) gelijkheid. Ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, klasse-ongelijkheid en sociale ongelijkheid kan geluk negatief beïnvloeden door de frustraties en beperkingen die het met zich meebrengt.
- e) cultureel klimaat. Mensen zijn blijkbaar het gelukkigst in landen die het meeste onderwijs en informatie aanbieden. Geloof in God in een land is positief gerelateerd aan geluk, maar religieuze participatie en identificatie zijn dat niet. Dit blijkt uit een onderzoek van Veenhoven uit 2001¹⁴. Er zijn echter nog veel meer onderzoeken gedaan naar de relatie van religie en geluk: deze onderzoeken worden besproken in hoofdstuk twee. Mensen zijn ook gelukkiger in landen waar individualisme is maar autoritarisme wordt verworpen, dus waar een moderne waardenoriëntatie heerst.
- f) sociaal klimaat. Er is een sterk verband tussen geluk en tolerantie. Hoe minder bevooroordeeld, hoe gelukkiger men is. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, zijn mensen gelukkiger in landen met de hoogste werkloosheidscijfers. Verder is het zo dat hoe meer mensen in een land lid zijn van of betrokken zijn bij vrijwilligersorganisaties, hoe gelukkiger de mensen zijn. Mensen zijn over het algemeen ook gelukkiger in een klimaat van vrede.
- g) bevolkingsdruk. Geluk is niet gerelateerd aan bevolkingsdruk of bevolkingsgrootte!
- h) moderniteit. Hoe moderner het land, hoe gelukkiger haar inwoners. Dit in tegenstelling tot wat sommige sociale theoretici beweren over de moderne samenleving, zij waren niet zo positief over geluk en de kwaliteit van leven in de moderne maatschappij: Karl Marx bijvoorbeeld voorspelde dat de blinde krachten van het kapitalisme ellende als resultaat zouden hebben: de werkende klasse zou steeds armer worden en steeds groter.

---

¹⁴ Veenhoven, R. (2001). Happiness in society. Jutta Allmendinger (Hrsg.) 'Gute Gesellschaft? Verhandlungen des 30 Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie', Opladen 2001, Leske+Budrich, blz.19.

De socioloog Emile Durkheim was ook niet zo positief. Hij zag toenemende morele vervreemding, wat hij anomie noemde. Dit zou op den duur kunnen leiden tot steeds meer zelfmoorden.

Ook veel sociologen die na hem kwamen, stemmen hier mee in en zien toenemende eenzaamheid en gevoelens van zinloosheid in de moderne maatschappij. Boeken die in deze traditie geschreven zijn, zijn: 'Lonely crowd' (Riesman, 1950), 'The McDonaldization of society' (Ritzer, 1993) en 'Bowling alone' (Putnam, 2000).

De laatste decennia zijn sociologen negatiever geworden over de moderne maatschappij: een onderzoek in de Sociological Abstracts toont bijvoorbeeld een verdubbeling in het gebruik van sombere bewoordingen tussen 1970 en 2000.

In de psychologie komen we de bekende psycholoog Freud tegen. Hij gelooft dat de maatschappelijke civilisatie en ontwikkelingen tegengesteld zijn aan menselijk geluk en dat wij beduidend minder gelukkig zijn dan onze primitieve voorvaders¹⁵.

Vershil in geluk binnen landen

Niet alleen tussen landen onderling zijn er verschillen in geluk. Ook binnen landen zijn er (soms grote) verschillen en deze zijn te wijten of te danken aan de individuele positie van iemand in de maatschappij. Mensen verschillen onderling in hun gelukkig zijn wat betreft hun sociale status, leeftijd, geslacht (man/vrouw), inkomen, onderwijs, beroep, sociale banden/netwerk, intieme banden, sociale participatie, gezondheid, sociale vaardigheden, persoonlijkheid. Deze variabelen zullen nu worden besproken in twee groepen: ten eerste variabelen die gaan over de individuele positie in de maatschappij en ten tweede variabelen die gaan over de levensvaardigheid van het individu.

1. Individuele positie in de maatschappij:

- a) Sociale status. De veel voorkomende gedachte is dat mensen in de betere sociale posities gelukkiger zijn. Dit klopt met de uitkomsten van onderzoeken, maar het verband tussen geluk en sociale status is zwak.
- b) Leeftijd. Oud en jong zijn ongeveer even gelukkig in de meeste landen.
- c) Geslacht (man/vrouw). Er is weinig verschil in gelukkig zijn tussen mannen en vrouwen. In sommige landen zijn mannen iets gelukkiger, in andere landen vrouwen.

---

¹⁵ Freud (1929) *Civilization and Its Discontents (Das Unbehagen in der Kultur)*. Trans. J. Riviere. (International Psycho-Analytical Library, ed. E. Jones). London: Hogarth, 1930.

- d) **Inkomen.** Onderzoeken hiernaar in welvarende landen vinden slechts lage correlaties, maar in andere landen worden juist grote verschillen geconstateerd. Hoe armer het land, hoe hoger de correlaties tussen inkomen en geluk zijn. Uit diverse onderzoeken blijkt dat materiële welvaart tot op zekere hoogte niet gelukkig maakt.
- e) **Onderwijs.** Voor het verband tussen scholing en geluk geldt: hoge correlaties in arme landen, lage correlaties in rijke/welvarende landen. Recente onderzoeken in rijke landen tonen zelfs lage **negatieve** correlaties van geluk met onderwijs.
- f) **Beroep.** Over de hele wereld lijken professionals en managers het gelukkigst.
- g) **Sociale banden/netwerk.** Zowel primaire relaties (in de privé-sfeer) als secundaire relaties (in het publieke leven) verklaren samen 10% van de variantie in geluk.
- h) **intieme banden.** Geluk is gerelateerd aan de aanwezigheid en kwaliteit van privé-relaties. Echter: niet alle vormen van relaties/banden tussen mensen zijn in gelijke mate gerelateerd aan geluk in alle landen.
- i) **Sociale participatie.** Geluk blijkt groter te zijn onder mensen die betaald werk hebben.

De sociale verschillen tussen mensen onderling, zoals inkomen, onderwijs en iemands beroep, houden, in tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, weinig verband met geluk, in ieder geval niet zoveel in moderne welvaartsmaatschappijen (zoals de Nederlandse maatschappij).

2. Levensvaardigheid van het individu

Gelukkige mensen zijn over het algemeen beter ‘begaafd’ dan ongelukkige mensen. De gemiddelde variantie bij zulke variabelen ligt rond de 30%.

- a) **gezondheid.** Geluk blijkt groter te zijn onder personen die in goede fysieke staat verkeren en die veel energie hebben.
- b) **sociale vaardigheden.** Geluk heeft geen relatie met intelligentie, maar wèl met sociale assertiviteit en goede empathische vermogens (=inlevingsvermogen).
- c) **persoonlijkheid.** Gelukkigere mensen blijken sociaal extravert te zijn en open te staan voor ervaringen.

Drie theorieën over geluk

Tot slot wil ik in deze paragraaf drie theorieën over geluk kort bespreken:

de ‘comparison’-theorie, de ‘folklore’-theorie en de ‘livability’-theorie.

De comparison-theorie kent twee varianten: ‘social-comparison’ en ‘lifetime-comparison’.

De eerstgenoemde variant vergelijkt met andere mensen: mensen zullen ongelukkig zijn (ook al bevinden ze zich in goede omstandigheden), als ze zich vergelijken met anderen die zich in een nog betere situatie bevinden. Tegelijkertijd zullen mensen die zich in slechte omstandigheden bevinden, maar zich vergelijken met mensen die nog meer te lijden hebben, gelukkig zijn!

De tweede variant ('lifetime-comparison') gaat ervan uit dat we ons leven beoordelen in termen van beste en slechtste ervaringen. Mensen zullen zich ongelukkig voelen in goede omstandigheden, als ze betere omstandigheden hebben meegemaakt. Omgekeerd zullen mensen in slechte omstandigheden gelukkig zijn, als hun leven daarvoor nog slechter was! In beide varianten wordt geluk bepaald door relatieve (dus niet: absolute) deprivatie.

De 'folklore'-theorie ziet geluk niet als een individuele evaluatie van het leven, maar als een weergave van bepaalde algemene gedachten over het leven die deel uit maken van een land. Deze vinden hun oorsprong in tradities, in plaats van in de kwaliteit van leven in een land. Bijvoorbeeld: een optimistische cultuur kan een hoog niveau van geluk hebben, ondanks ellendige levensomstandigheden.

De 'livability'-theorie is de theorie die ervan uitgaat dat de subjectieve beoordeling van iemands leven in de eerste plaats afhangt van de objectieve kwaliteit van het leven: hoe beter de levensomstandigheden in een land, hoe gelukkiger de inwoners zullen zijn. Een goede samenleving is in de eerste plaats een leefbare ('livable') samenleving, en de leefbaarheid van een samenleving uit zich in het geluksniveau van haar inwoners. In tegenstelling tot de comparison-theorie gaat de livability-theorie over de absolute kwaliteit van het leven in plaats van relatieve verschillen. Mensen zullen eerder gelukkig zijn in goede levensomstandigheden, ook al weten ze dat anderen zich in betere levensomstandigheden bevinden. De livability-theorie is nauw verbonden met het idee dat er universele menselijke behoeften zijn. Het ziet maatschappijen als collectieve arrangementen die in deze behoeften kunnen voorzien, in meerdere of mindere mate. Deze theorie wordt vaak gebruikt en bevestigd in onderzoeken en beleid. Subjectief geluk houdt verband met de objectieve positie van iemand, zoals inkomen, onderwijs, leeftijd en geslacht (man/vrouw). Livability is ook wat in schema 1 in het begin van deze paragraaf naar voren kwam als leefbaarheid.

Hoofdstuk 2: Relatie religie-geluk

De eerste paragraaf van dit hoofdstuk bevat een beschrijving van eerder onderzoek naar de relatie tussen religie en geluk. De volgende vraag zal behandeld worden: Is er een verband tussen religie en geluk?

De tweede paragraaf bestaat uit een bespreking van de verklaringen waarom religie wel of niet gelukkig maakt en noemt alternatieven voor religie.

In de derde paragraaf zal het gaan over de vraag of het verband tussen religie en geluk overal en altijd hetzelfde is.

De vierde paragraaf behandelt de volgende vraag: Is dit verband bij iedereen hetzelfde?

De vijfde paragraaf is een korte bespreking van de tekortkomingen van eerder onderzoek naar het wel of niet samengaan van religie en geluk.

In de zesde paragraaf van dit hoofdstuk komen de probleemstelling en hypothesen naar voren.

§ 2.1 Religie en geluk: is er een verband?

In het vorige hoofdstuk zijn de begrippen ‘religie’ en ‘geluk’ uitgebreid besproken. Ze zijn echter afzonderlijk van elkaar besproken. In dit hoofdstuk zal het gaan over het verband tussen religie en geluk, het samengaan van beide begrippen.

Als eerste borrelt daarbij meteen de vraag naar boven: religie en geluk, gaat dat samen? Is er een verband? In deze paragraaf worden deze vragen geprobeerd te beantwoorden.

Er zijn al diverse onderzoeken gedaan naar het wel of niet samengaan van religie en geluk.

Verband met positieve zaken

Een klassiek boek hierover is het ‘Handbook of Religion and Health’ van de schrijvers Koenig, McCullough en Larson. Het boek omvat ruim 700 bladzijden en gaat onder andere over de invloed van religie op gezondheid en ziekte. Het bevat 1200 onderzoeksstudies en 400 recensies. De resultaten zijn verbazingwekkend! Uit het boek komt ook naar voren dat religieuze betrokkenheid correleert met geluk en levensvoldoening. Religiositeit en meer geluk correleren met elkaar en zijn gelijk aan of overtreffen zelfs correlaties tussen geluk en andere sociaal-psychische variabelen, zoals sociale steun. De schrijvers concluderen dat religie, spiritualiteit en pastorale hulp leidt tot een betere gezondheid.

Maar er zijn nog veel meer onderzoeken. Powell en anderen (2003) en Miller & Thoresen (2003) vonden een positief verband tussen religieuze uitingen en gezondheid. Kark en anderen (1996) hadden als uitkomst van hun onderzoek dat Joden die in een religieuze kibboets woonden, langer leefden en gezonder waren dan hun seculiere tegenhangers. Ellison (1991) ontdekte dat een sterk religieus geloof leidt tot hogere niveaus van levensvoldoening en geluk en het beter in staat zijn om te gaan met traumatische gebeurtenissen. Ook Ferriss (2002) liet in zijn onderzoek zien: hoe religieuzer, hoe gelukkiger. Voor Jung (1933), maar ook voor Van der Horst (1955), is religieus geloof een sleutel tot psychische genezing en herstel; de psychische gezondheid van iemand kan niet verbeterd worden zonder de staat van iemands ziel te weten. Inglehard en Rabier (1986) beweren dat religie in een heleboel Amerikaanse studies een associatie heeft met levensvoldoening.

“There is considerable evidence that religion makes a difference to people’s lives: it provides social networks, favourably affects physical and mental health, school attendance and reduces deviant activity.”¹⁶

“It is typically found that religious activities (church attendance, personal prayer) and beliefs (religious certainty, strength of one’s relationship with the divine) are positively correlated with measures of subjective well-being, even controlling for demographic variables, such as age, income and marital status”¹⁷.

Andere onderzoekers¹⁸ gebruikten data van het nationale longitudinale onderzoek *Americans’ Changing Lives, Waves 1 en 2*. Zij kwamen erachter dat mensen die actief gelovig zijn het geloof gebruiken om de puzzelstukjes in elkaar te passen en zin te vinden in hun leven in tijden dat ze iets ergs meemaken. Ze stellen ook dat een dokter die met kankerpatiënten werkt, er goed aan doet te weten dat het geloof van een patiënt het behandel- en genezingsproces ten goede kan komen.

“Perhaps our most important suggestion is that the buffering or punishment effects of religion might aggregate into support for certain kinds of economic and social systems, if social and religious support are substitutes. At the country level, across Europe, replacement rates for the unemployed are indeed lower in more religious countries”¹⁹.

“Religious people are more satisfied, even when controlling for social capital (meeting others, helping others, voluntary work, participation in voluntary organizations and giving donations) and for being a crime victim, and other personal characteristics”²⁰.

Braam heeft in **Nederland** onderzoek gedaan naar de relatie tussen religie en depressie op latere leeftijd. Daaruit komt naar voren dat er een negatief verband bestaat tussen een

---

¹⁶ Lehrer, E. (2004). "Religion as a Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States". *Population and Development Review*, 30, 707-726

¹⁷ Luttmer, 2005; maar zie ook de artikelen van Argyle, 1999; en Diener *et al.*, 1999).

¹⁸ Ferraro, K.F., & Kelley-Moore, J.A. (2003). 'A half-century of longitudinal methods in social gerontology: Evidence of change.' *Journal of Gerontology: Social Sciences* 58B:S264-S270.

¹⁹ Clark, A.E., & Selke, O., (november 2005). *Deliver us from evil: religion as insurance*. (Paris/Vienna).

²⁰ Clark, A.E., & Selke, O., (februari 2005). *Let us pray: religious interactions in life satisfaction*. (Paris/Vienna).

Calvinistische achtergrond en symptomen van depressie en een positief verband tussen het verlaten van de kerk en symptomen van depressie.

Religie geeft hoop, betekenis, optimisme en zekerheid aan individuen (Hadaway, 1978; Moberg, 1979) en sommige onderzoekers hebben geconcludeerd dat zowel religiositeit als religieuze activiteiten positief gerelateerd zijn aan het geluk (Moberg, 1972; Wilson, 1967). Religieuze ervaringen, in het bijzonder wanneer die plaatsvinden gedurende het bidden, zijn volgens enkele studies de beste voorspellers van geluk (Beit-Hallahmi and Argyle, 1997). Onderzoeken naar de relatie tussen religiositeit en geluk of levensvoldoening geven aan dat religiositeit positief gerelateerd is aan levensvoldoening (Blazer&Palmore, 1976; Hadaway, 1978).

Verband met negatieve zaken

Uit bovenstaande blijkt dat er tussen religie en geluk een positieve relatie is: religie zorgt ervoor dat men zich gelukkig voelt. Er zijn echter ook situaties denkbaar waarin religie juist voor minder geluk zorgt. Daarom komen nu de negatieve effecten aan bod.

De negatieve effecten van religie komen bijvoorbeeld naar voren in religieuze conflicten. Familieleden en vrienden kunnen diepe conflicten hebben aangaande religie.

Uit een onderzoek van Pearce²¹ bijvoorbeeld, blijkt dat wanneer óf een moeder óf haar kind zeer religieus is en de ander dat niet is, het delinquent gedrag van het kind toeneemt met alle verdriet en moeilijkheden bij zowel de moeder als het kind (dus zijn ze ongelukkig).

Een ander voorbeeld is een specifieke geestelijke (mystieke) ervaring die men alleen zelf heeft meegemaakt, waardoor men door anderen niet wordt begrepen en daardoor minder contact heeft met anderen en zich ongelukkig voelt.

Religie kan ook op een verkeerde manier gebruikt worden:

“The negative effects of religion occur mainly when a religion is too rigid or is misused, as when it is used to manipulate and control others”²².

Religie kan verslavend worden en daardoor schadelijk. Soms worden psychische en emotionele problemen weggestopt door een extreme gerichtheid op religieuze praktijken. Als dit gebeurt, kan de psychische en lichamelijke gezondheid negatief beïnvloed worden, omdat

---

²¹ Pearce, Lisa D. (2004). Intergenerational Religious Dynamics and Adolescent Delinquency. *Social Forces* vol. 82, number 4, 1553-1572.

²²Koenig, H.G., & Larson, D.B. (1998). Religion and mental health. In H.S. Friedman (Ed.), *Encyclopedia of mental health* (Vol. 3). San Diego: Academic Press.

deze vorm van religieuze gerichtheid stress doet toenemen, in plaats van afnemen. Als religieuze geloofsovertuigingen en praktijken zorgen voor een toename van isolement en stress, dragen ze dus niet bij aan het welzijn (geluk) van mensen.

Conflicten binnen de religieuze gemeenschap, veroordelende opvattingen tegenover gemeenteleden en de vraag naar tijd en geld kunnen hun psychische tol eisen en leed veroorzaken onder leden van de religieuze gemeenschap.

Ellison en Levin²³ maken ook een negatief effect van religie duidelijk: een ‘coping’-stijl (=manier van omgaan met dingen) die de verantwoordelijkheid voor het oplossen van gezondheidsproblemen overlaat aan goddelijk ingrijpen.

Een andere voorbeeld van een negatief effect is dat men bijvoorbeeld deel neemt aan gevaarlijke religieuze praktijken zoals slangen bezweren.

Extreme religieuze groeperingen die zelfmoord-bombardementen voorstaan of andere praktijken die goddelijke wraak oproepen, kunnen een duidelijk slechte invloed hebben op de gezondheid en het emotionele welzijn van hun volgelingen of hen zelfs doden.

Religieuze praktijken die schuld en schaamte oproepen of straf door het begaan van een zonde zijn andere voorbeelden van mogelijk negatieve gezondheidseffecten van religie. Ze kunnen mensen opzadelen met een enorm schuldgevoel!

*“Excessive religion can produce depression or other mental disorders in some individuals.”*²⁴
Religie kan mensen dus psychisch beschadigen en ervoor zorgen dat zij zich ongelukkig voelen.

Onderzoekers zouden zich meer moeten richten op de negatieve vormen van religie, in het bijzonder zouden ze onderzoek moeten doen naar de relatie tussen depressie en religie²⁵.

Uit onderzoeken die in deze paragraaf besproken zijn, blijkt dat religie en geluk samen gaan: soms op een positieve manier en soms op een negatieve manier! Veel van de onderzoeken leggen echter meer de nadruk op het samengaan van religie en gezondheid, dan religie en geluk. Ook blijkt uit deze paragraaf dat er vooral veel onderzoek gedaan is in de USA (en niet in Nederland).

---

²³ Ellison, C. E., & Levin, J. S. (1998). The religion-health connection: Evidence, theory, and future directions. *Health Education and Behavior*, 25, 700-720.

²⁴ Ellis, A. (1962). *Reason and emotion in psychotherapy*. New York: Lyle Stuart.

²⁵ 1.)Pargament, K. I., Koenig, H. G. & Perez, L. M. (2000). The many methods of religious coping: Development and initial validation of the RCOPE. *Journal of Clinical Psychology*, 56(4), 519-543.
2.)Pargament, K. I., Zinnbauer, B. J., Scott, A. B., Butter, E. M., Zerowin, J. & Stanik, P. (1998). Red flags and religious coping: Identifying some religious warning signs among people in crisis. *Journal of Clinical Psychology*, 54(1), 77-89.

§ 2.2: Functionele verklaringen voor de relatie religie-geluk

In de voorgaande paragraaf zijn onderzoeken besproken over religie en geluk: daaruit bleek dat religie en geluk samengaan, dat er een verband is tussen deze twee. Maar waarom kunnen religie en geluk samengaan? En wat zijn de alternatieven voor religie? Zijn er zaken die religie overbodig zouden kunnen maken? Dat zijn de onderwerpen die in deze paragraaf aan de orde zullen komen.

Verschillende theoretische verklaringen

Er zijn verschillende theoretische verklaringen voor de relatie tussen religie en geluk:

a) verklaringen waarbij geloof als zodanig oorzaak van geluk is en niet een met geloof gepaard gaand effect van iets anders, zoals betere sociale contacten. Je kunt dan denken aan allerlei positieve effecten van geloof, zoals een gevoel van eenheid met de schepping, bescherming, etc. Ook zijn er negatieve effecten, zoals de angst voor het ongrijpbare van God of een gevoel van nietigheid.

b) diverse selectie-verklaringen. Een voorbeeld: ongelukkige mensen voelen zich meer aangetrokken tot religie; of juist omgekeerd: gelukkige mensen voelen zich meer aangetrokken tot religie en ongelukkige mensen voelen zich minder aangetrokken tot religie.

c) diverse verklaringen van de correlatie als schijnverband. Bijvoorbeeld: aangepaste burgers zijn gelukkiger, aangepaste burgers gaan ook meer naar de kerk en daarom is kerkgang gecorreleerd met geluk, terwijl er geen causaal effect is.

Op dezelfde manier kan een werkelijk effect van geloof op geluk ook onderdrukt worden, bijvoorbeeld: geloof biedt reële troost aan pechvogels, maar pechvogels zijn minder gelukkig en daarom zie je geen correlatie tussen geloof en geluk.

d) functionele verklaringen. Deze verklaringen lijken op de verklaringen die bij 'a' genoemd worden. Ze verschillen daar echter voor een deel van doordat er ook met-geloof-samenhangende effecten onder vallen (bijvoorbeeld niet alleen geloof zelf kan gelukkig maken, maar ook het samenzijn met gelovigen).

De functionele verklaringen worden in deze paragraaf uitgebreid besproken.

Functionele verklaringen

Als eerste zorgt religie voor sociale steun en integratie. Mensen zijn gelukkiger als ze mensen rond zich hebben die hen steunen. Religieuze groepen bieden dit aan. Deze verklaring wordt ondersteund door het feit dat het algemene patroon van religieuze mensen die gelukkig zijn,

meer aanwezig is bij mensen die alleenstaand zijn, ouder zijn of een slechte gezondheid hebben.

Religie kan zin geven aan het leven, aan lijden en andere pijnlijke gebeurtenissen in het leven, en daardoor van invloed zijn op het geluksgevoel van mensen. Religie helpt mensen tevens om zich dichtbij God te voelen, die ook gezien kan worden als persoonlijke steun. Ook uit een boek van Veenhoven blijkt dat religie zorgt voor sociale steun, maar ook betekenis geeft aan het leven:

“They (religions) help to give positive meaning to inevitable sufferings, provide explanations for unintelligible things, serve as a source of social support. This made several investigators expect believers to be generally more satisfied with their life than non-believers, and fully committed church-members to be happier than the marginal ones.”²⁶

Als tweede zorgt religie voor vast geloof en het geven van betekenis aan het leven. Geluk en levensvoldoening nemen toe als we een idee hebben waar we naar toe gaan en wat belangrijk is in het leven. Veel mensen vinden dit in hun religie. Dit (religie) biedt zekerheid.

Als derde zorgt religie zelf voor geluk door de relatie met een ‘goddelijke ander’. Religieuze ervaringen kunnen erg positief zijn. Ze geven mensen het gevoel in contact te staan met God en met anderen. Dit zijn erg positieve ervaringen, en ze zorgen dus voor meer geluk

Ten vierde biedt religie meer specifieke patronen van religieuze organisatie en persoonlijke levensstijl. Religie geeft invulling en tijdsinvulling door de activiteiten die georganiseerd worden en zorgt daarom voor levensvoldoening en voor geluk. De levensstijl van religieuze mensen speelt zeker een rol: er is bewijs dat religieuze instituties bijdragen aan een betere gezondheid door mensen af te houden (verbieden) van ongezond gedrag, zoals roken, alcohol drinken en het gebruik van drugs (zie bijvoorbeeld Freeman²⁷).

Levin²⁸ schreef dat religieuze betrokkenheid de psychische nood en de sterftcijfers vermindert, dat het de gezondheids situatie verbetert en zorgt voor geluk op verschillende manieren:

1) sociale hulpbronnen. Hieronder vallen sociale integratie (de grootte van iemands sociale netwerk en de frequentie van de contacten met mensen), formele en informele sociale steun en subjectieve ervaring van steun (bijvoorbeeld de voldoening bij steun, de waargenomen

---

²⁶ Blz. 324 uit Veenhoven, R. (1984). *Conditions of happiness*. Dordrecht: Kluwer Academic.

²⁷ Freeman, R. B., (1986). Who escapes? The relation of churchgoing and other background factors to the socio-economic performance of black male youths from inner-city tracts. in: R. B. Freeman & H. J. Holyer (Eds.), *The Black Youth Employment Crisis*. 353-376. Chicago: University of Chicago Press.

betrouwbaarheid van de leden van het netwerk). De mate waarin mensen contact hebben met anderen kan hun gezondheid en geluk beïnvloeden.

2) psychische hulpbronnen. Hierbij gaat het om waardevolle psychische hulpbronnen zoals elementen van het zelfbeeld dat men heeft (bijvoorbeeld trots, kennis over zichzelf).

3) minder sociale stressfactoren. Door gedragspatronen en leefstijl zó te vormen dat het risico op grote chronische en acute stressfactoren vermindert (bijvoorbeeld gezondheidsproblemen, ruzie binnen de familie of het huwelijk, enz.).

4) ‘coping’ (=omgaan) als hulpbron. Religie kan een bron van troost en steun zijn in de moeilijke momenten van het leven. ‘Coping’ is het proces waarin mensen proberen om met belangrijke vragen in hun leven om te gaan en die te begrijpen: mensen zoeken naar betekenis in spannende tijden in hun leven. Religie helpt om te gaan met spannende tijden en moeilijke levensomstandigheden. Mensen gaan bijvoorbeeld om met moeilijke omstandigheden in het leven door zich in te denken dat men alles doet en moet ondergaan voor een beter of een hoger doel (een eeuwig leven met God, een beter leven na dit leven). Een andere manier waarop mensen moeilijke omstandigheden in het leven proberen door te komen, is door zich te bedenken dat God de controle heeft over het leven en het dus wel goed zal komen. Een derde manier is dat mensen ervaren dat God hen steunt om door de pijn en het lijden heen te komen tijdens moeilijke omstandigheden in hun leven. Dit zijn drie religieuze *manieren* van omgaan met belangrijke vragen en/in moeilijke levensomstandigheden. Pargament²⁹ ontdekte tevens drie mogelijke *interacties* tussen religie en coping. Ten eerste kan religie **alle delen** van het coping-proces **beïnvloeden** (de uitkomst, motivatie, hulp, activiteiten en waardering). Ten tweede kan religie **bijdragen** aan het coping-proces door te voorkomen dat bepaalde dingen gebeuren (door een gunstige levensstijl) en door je gewaarwording te beïnvloeden (door betekenis aan een situatie te geven en je het gevoel van controle over de situatie te geven). Ten derde kan religie de **uitkomst** zijn van het coping-proces (bijvoorbeeld: een bijna-dood-ervaring die er toe leidt dat iemand zich gaat verdiepen in religie).

Intrinsiek en extrinsiek

In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen een intrinsieke en een extrinsieke benadering van religie. Intrinsiek wil zeggen: innerlijk. Mensen met een intrinsieke benadering van religie hebben het geloof zich helemaal eigen gemaakt en de invloed van

---

²⁸ Durrett, R., & Levin, S. A. (1994). *The importance of being discrete* (and spatial). *Theoretical Population Biology*, 46, 363-394

religie is aanwezig in elk aspect van hun leven. Aan de andere kant gebruiken mensen die een extrinsieke benadering van religie hebben, religie voor non-religieuze doeleinden. Het geeft hen bescherming, vertroosting en sociale status.

*“Religious institutions provide social capital in the guise of friendship and strong social networks. These social rewards may be especially important for extrinsically-oriented individuals for whom religion is a means to other non-religious goals.”*³⁰

Bekende sociologen

Ook bekende sociologen, zoals Peter Berger en Emile Durkheim, hebben geschreven over de betekenis van religie en geluk voor mensen.

Religieuze symbolen en geloof zorgen voor een interpretatiekader waardoor mensen betekenis kunnen geven aan de alledaagse werkelijkheid, schreef Berger³¹. Volgens hem bestaan duurzame religieuze wereldbeelden voort door de combinatie van *aan de ene kant* privé-godsdienstige activiteiten, zoals gebed en religieuze ervaring, en *aan de andere kant* de publieke sfeer: aanbidding in een grote groep en een sociaal ingebed-zijn in een religieuze gemeenschap.

In *Suicide*³² beweert Durkheim dat de levensreddende functies van religie niet te onderscheiden zijn van die van familie, gemeenschapsgroepen, werknemersorganisaties, of wat voor andere kleinschalige sociale structuur dan ook, die de mogelijkheid heeft om de kloof tussen de privé-sfeer van het individu en de publieke sfeer van de anonieme instituties van de maatschappij te overbruggen. Onderzoekers vinden ondersteuning voor het Suïcidemodel: de daadwerkelijke en materiële steun die geboden wordt door leden van een religieuze groepering worden in toenemende mate erkend als een sociale bron, vooral voor ouderen en mensen met een slechte gezondheid. Religieuze groepen bieden zowel ‘weak ties’ en contacten in grote sociale netwerken, als ook tegelijkertijd de intimiteit van ‘close ties’, die gemakkelijk door kunnen dringen in iemands privé-sfeer (hoewel deze voordelen variëren van de ene religieuze groepering tot de ander). Het lid zijn van een religieuze groepering kan ook

---

²⁹ Pargament, K.I., et al. (1990) *A qualitative approach to the study of religion and coping: four tentative conclusions*. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Boston, MA.

³⁰ Blz. 289 uit: Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., Smith, H. L., (1999). Subjective well-being: three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125, 276-303.

Blz. 289 → referring to Allport and Ross (1967).

³¹ Berger, P. (1970) *Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. New York: Anchor Books.

zorgen voor herstel en weer ‘opbloeien’ (geen isolatie en eenzaamheid meer) en iets terug krijgen, omdat het ouderen een publieke rol biedt. Echter geen van deze functies geldt alleen voor religieuze groepen³³.

Functionele alternatieven

Hierboven heb ik functionele verklaringen genoemd. Dat betekent dat er ook functionele alternatieven voor religie kunnen zijn, met andere woorden: zaken die religie overbodig maken...

Anderson en Anderson³⁴ stellen dat niet-religieuze mensen zin kunnen geven aan hun leven en gelukkig kunnen worden, door tijd en energie te stoppen in dingen die voortkomen uit een persoonlijke tragedie (bijvoorbeeld door te voorkomen (door kennis en voorlichting) dat mensen dezelfde tragedie meemaken).

Een ander alternatief voor religie kan sport zijn. Sport kan net als religie iets van aanbidding in zich hebben; mensen willen voor beide soms zelfs hun leven geven. Sport en religie kunnen beide een plaats bieden waar men mensen ontmoet en sociale steun en contacten vindt (in de kerk dan wel op het voetbalveld). Sport en religie zorgen ook beide voor een doel/streven in het leven (het hiernamaals dan wel een medaille behalen).

Humanisme zou je ook als een alternatieve levenshouding kunnen zien voor religie. Het gaat er bij humanisme om dat het leven hier en nu alles is wat we hebben. De acceptatie van dat feit verhoogt het leven hier en nu. Er is geen hiernamaals waar alles mooier zal zijn.

Ook muziek zou een vervanger kunnen zijn voor religie. Mensen kunnen zich helemaal storten op muziek en hun hele leven ermee vullen en daar voldoening uit halen. Het omzien naar anderen, barmhartigheid en liefdadigheid, komt zowel in muziek als in religie naar voren. Bijvoorbeeld als men kijkt naar concerten voor een goed doel. Ook in muziek komt het thema ‘goed en kwaad’ naar voren, net zoals in religie vaak naar voren komt. Muziek kan ook mensen samenbinden en daardoor zorgen voor sociale contacten en steun.

---

³² Durkheim, E. (2000, first published in 1952). *Suicide: A study in sociology*. London: Routledge.

³³ Pescosolido, B. A. and Georgianna, S. (1989). "Durkheim, Suicide, and Religion: Toward a Network Theory of Suicide." *American Sociological Review* 54: 33–48.

³⁴ Anderson, N. B., & Anderson, P.E. (2003). *Emotional Longevity*. New York: Penguin Putnam, Inc.

Andere mensen kunnen eveneens een alternatief zijn voor religie. Bijvoorbeeld door andere mensen te steunen, of steun of zorg te ontvangen of te geven, of door alle tijd in vrienden en familie te steken. Op deze manier geeft men zin en inhoud aan het leven en is men van betekenis voor anderen.

§ 2.3: Relatie religie en geluk afgenomen?

Is de relatie tussen religie en geluk **overal en altijd** hetzelfde? Of zijn er verschillen tussen landen en tijdperken?

Afgenomen?

Onderzoeken in Nederland en de VS laten zien dat gelukkige mensen in de jaren '40 van de 20^e eeuw religieuzer waren dan ongelukkige mensen. In de decennia die volgden, werd het verschil uiteenlopend. In de huidige westerse landen zijn er geen verschillen in geluk tussen leden van verschillende kerken. Maar in het Nigeria van 1960 bijvoorbeeld waren moslims gelukkiger dan christenen en christenen gelukkiger dan ongodsdienstigen.³⁵ Religie wordt gelinkt aan levensvoldoening in een heleboel Amerikaanse studies, zo beweren Inglehard & Rabier³⁶. Het onderzoek van Inglehard & Rabier laat ook zien dat het samengaan van religie en geluk niet een typische Amerikaanse vinding is, maar een algemeen patroon dat ook in West-Europese landen geldt, of het land nu katholiek, protestant of Grieks-orthodox is. Uit onderzoeken op het gebied van religie en geluk komt als uitkomst dat er in Nederland een relatie bestond en nog steeds bestaat tussen religie en geluk. Nog niet zo lang geleden kwam er een proefschrift uit van Cornelisse-Vermaat³⁷. Een onderdeel daarvan was om te onderzoeken of religie gelukkig maakt. Uit haar onderzoek komt naar voren dat het bezoeken van een moskee, kerk, synagoge of tempel een positief effect heeft op de gezondheid en op geluk.

Echter: als gevolg van secularisatie lijkt de relatie tussen religie en geluk in Nederland te zijn afgenomen... *“The most outstanding finding is that the correlation at one time between happiness and religiousness has largely disappeared in the Netherlands and in the US.”*³⁸

Ook uit een boek van Halman en anderen (1987) komt naar voren dat onderzoeken aangeven dat de relatie tussen geluk en religie is afgenomen.

Secularisatie

---

³⁵ Zie hoofdstuk 7 uit: Veenhoven, R. (1984). *Conditions of happiness*. Dordrecht: Kluwer Academic.

³⁶ Inglehart, R. & J.R. Rabier (1986), Aspirations adapt to situations – But why are the Belgians so much happier than the French? A cross-cultural analysis of the subjective quality of life, pp. 1-56 in F.M. Andrews (eds.), *Research on the quality of life*. Michigan: Survey Research Center – University of Michigan.

³⁷ Cornelisse-Vermaat, J.R. (2005). *Household production, health, and happiness. A comparison of the native Dutch and non-western immigrants in the Netherlands*. Wageningen.

³⁸ Blz.327 uit: Veenhoven, R. (1984). *Conditions of happiness*. Kluwer Academic, Dordrecht.

Secularisatie lijkt één mogelijke verklaring te zijn voor de afname tussen religie en geluk.

Maar wat is secularisatie precies?

Er zijn verschillende soorten van secularisatie. Shiner³⁹ heeft vijf soorten van secularisatie gevonden in sociologische literatuur:

1. *Decline of religion*: symbolen, doctrines en instellingen die eerst wèl geaccepteerd werden, verliezen nu hun aanzien en invloed. Er is sprake van afname van religie; religie verliest haar status en invloed in de samenleving.
2. *Conformity with this world*: een religieuze groep of de religieuze samenleving gaat zich steeds meer interesseren in de ‘aardse’ wereld in plaats van in het bovennatuurlijke.
3. *Disengagement of society from religion*: de maatschappij verwijdt zich meer en meer van de religieuze opvattingen die haar voorheen inspireerden; zij creëert nu zelf een autonome werkelijkheid. Tevens wordt religie een privé-aangelegenheid.
4. *Transformation of religious beliefs and institutions*: kennis, gedragspatronen en instituties waarvan men eerst geloofde dat ze ingebed waren in goddelijke kracht, worden veranderd in fenomenen van pure menselijke creatie en verantwoordelijkheid (Shiner gebruikt ook wel de meer algemene term ‘differentiation’ om dit proces te beschrijven). Religieuze opvattingen en instituties worden dus veranderd in menselijke ontwerpen en verantwoordelijkheid.
5. *Desacralization of the world*: de wereld wordt geleidelijk aan beroofd van haar heilige kenmerken, zodra mens en natuur het voorwerp worden van rationeel-causale verklaringen en manipulatie. Desacralisering van de wereld houdt in dat rationeel-causale verklaringen in de plaats van God komen te staan.

Oorzaken

Secularisatie hoeft echter niet de enige verklaring te zijn. Een andere selectie-verklaring zou ook kunnen gelden. Een andere selectie-verklaring in plaats van secularisatie zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat ongelukkige mensen zich nu meer dan een aantal decennia terug aangetrokken voelen tot religie of juist omgekeerd. Zoals in paragraaf 2.2 al naar voren kwam, zijn er verschillende theoretische verklaringen voor de (afnemende) relatie tussen religie en geluk: verklaringen waarbij geloof als zodanig oorzaak is van geluk, selectie-verklaringen, verklaringen van de correlatie als schijnverband en functionele verklaringen. Er zijn dus verschillende verklaringen mogelijk. Het is soms ook niet helemaal duidelijk welke verklaring waar en wanneer geldt.

---

³⁹ Shiner, L. (1967). The meanings of Secularisation. *International Yearbook for the Sociology of Religion*. Cologne: Westdeutscher Verlag: 52-57.

Wat veroorzaakt nu eigenlijk wat? Is een bepaald niveau van secularisatie de oorzaak van een afnemende/zwakkere relatie tussen een christelijke overtuiging en ervaringen van geluk? Of moet een bepaald niveau van secularisatie worden uitgelegd door dit afnemende verband?

Waarschijnlijk beide.

Het zou ook een vicieuze cirkel kunnen zijn.... Een afnemend verband tussen religieuze overtuiging en ervaringen van geluk maakt dat mensen afstand doen van hun religieuze betrokkenheid, en dus neemt het deel van de bevolking dat betrokken is bij de kerk, af. Deze afname leidt er vervolgens toe dat het verband tussen religieuze overtuiging en geluk nog meer afneemt, waardoor vervolgens nog meer mensen afstand doen van hun religieuze overtuiging, wat weer leidt tot een zwakker en afnemend verband, enz.

Volgens anderen maken mensen eenvoudigweg een rationele afweging van kosten-baten. De industrialisatie en urbanisatie of ontwikkelingen van de moderne maatschappij veroorzaken op zichzelf niet dat mensen afstand doen van hun religieuze overtuiging. Mensen stoppen juist eerder met naar de kerk gaan, omdat ze daar door een rationele afweging van kosten en baten toe besluiten.

Ook Veenhoven⁴⁰ heeft geschreven over de relatie tussen secularisatie, religie en geluk. Hij vraagt zich af of de correlatie tussen religie en geluk toegeschreven zou kunnen worden aan effecten van geluk op lidmaatschap van de kerk en religieuze participatie. Dat zou betekenen dat gelukkige mensen zich meer aangetrokken voelen tot religie dan de ongelukkigen. Het omgekeerde effect zou waarschijnlijker zijn; christelijke religies proberen zich te richten op steun bij vervelende gebeurtenissen in iemands leven. Toch zou het zo kunnen zijn dat gelukkige mensen minder snel zullen breken met een religieuze opvoeding, omdat als ze gelukkig zijn, ze dingen graag willen laten zoals ze zijn. In dat geval hebben we te maken met een tijdelijk verschil als gevolg van uitgestelde secularisatie. Ook is het mogelijk dat selectieve secularisatie kerken achterliet met relatief veel eenzame en gestoorde leden en dat een eventueel positief effect van religie dus statistisch verscholen is. Tevens kan men stellen dat religie duidelijk haar steunende en helpende macht heeft verloren. Religieuze antwoorden op bepaalde diepzinnige vragen hebben duidelijk aan geloofwaardigheid ingeboet; en vanaf die tijd zoeken mensen minder hun heil in religieuze

---

⁴⁰ Veenhoven, R. (1984). *Conditions of happiness*. Dordrecht: Kluwer Academic.

diensten. Terwijl de politieke kracht van kerken minder werd en hun welzijnswerk voor een groot deel werd overgenomen door de staat, liep het kerklidmaatschap ook terug.

Dit alles wijst er dus op dat de relatie tussen religie en geluk is afgenomen. Secularisatie is één mogelijke verklaring daarvoor, maar er zijn ook andere verklaringen mogelijk.

Religie heeft zowel positieve als negatieve effecten op geluk en de balans van die effecten kan verschillen: naar tijd, plaats en persoon. Een van de omstandigheden die van invloed kunnen zijn op die balans is de mate van secularisatie in de samenleving.

§ 2.4: Relatie religie en geluk → leeftijd?

Is de relatie tussen religie en geluk bij **iedereen** hetzelfde?

Oud/jong

De relatie tussen religie en geluk lijkt vooral sterk te zijn onder oudere mensen.

Over het algemeen schijnt er overeenstemming te zijn over de relatie tussen religie en welbevinden (geluk)⁴¹. Witter⁴² heeft onderzoek gedaan naar religie en geluk onder ouderen. Uit zijn onderzoek komen twee uitkomsten. Ten eerste, onder oudere mensen zijn religieuze diensten positief gerelateerd aan levensvoldoening, hoewel het niet duidelijk is of deze relatie een heilzaam effect representeert voor religieuze overtuiging of in plaats daarvan de positieve effecten van activiteit en gezondheid vastlegt. Ten tweede, niet-georganiseerde religieuze betrokkenheid (dat zijn alle religieuze aspecten, behalve kerkdiensten en andere georganiseerde religieuze bijeenkomsten) zou omgekeerd gerelateerd zijn aan geluk onder ouderen, maar deze bevindingen zijn minder overtuigend dan de relatie van geluk met religieuze diensten.

Deze tegengestelde associatie zou voor een deel kunnen liggen aan een afname van het kunnen 'gaan en staan waar men wil' onder oudere mensen. Dat wil zeggen dat een slechter wordende gezondheid leidt tot het minder vaak bezoeken van religieuze diensten, maar het verlies van deze toegang tot religieuze uiting zou gecompenseerd kunnen worden door toename van gebed en gevoelens van religiositeit.

Argyle en Beit-Hallahmi noemen drie theorieën die iets zeggen over de rol van religie in relatie tot leeftijd⁴³. De traditionele theorie zegt dat er een sterke afname is in religieuze activiteit bij twintigers, gevolgd door een continue toename bij mensen vanaf de leeftijd van 30 jaar. De stabiliteitstheorie zegt dat er maar een zeer kleine verandering in religieuze activiteit plaatsvindt als de leeftijd toeneemt. De disengagement theorie (to disengage=losmaken, men maakt zich in dit geval los van religie) theorie zegt dat er een

---

⁴¹ Markides, K.S., Levin, J.S., Ray, L.A. (1989). Religion, Aging and life satisfaction: An eight-year, three-wave longitudinal study. *The gerontologist*: vol. 27, No. 5: blz. 660-665.

⁴² Witter, et al (1985). Religion and Subjective Well-Being in Adulthood: A Quantitative Synthesis. *Review of Religious Research* 26:332-42.

⁴³ Argyle, M. & Beit-Hallahmi, B. (1975). *The Social Psychology of Religion*. London: Routledge.

continue afname is van religieuze activiteit als de leeftijd toeneemt. Voor elk van deze theorieën kan wel enig bewijs gevonden worden in onderzoeken.

Onderzoeken naar de relatie tussen religiositeit en geluk of levensvoldoening beweren dat religiositeit positief gerelateerd is aan levensvoldoening of een zelfde concept. Gray en Moberg⁴⁴ gingen zelfs verder door te suggereren dat religieus gedrag en overtuiging duidelijk causale factoren zijn die bijdragen aan de levensvoldoening onder oudere mensen. Ook vonden zij dat frequent kerkbezoek en betrokkenheid bij de religieuze gemeenschap zorgen voor gezelschap en vrienden. Dit helpt ten eerste om de angst voor de dood te verlichten, ten tweede plaatst dit de persoon in een sociale omgeving van leeftijdsgenoten, ten derde plaatst dit hem of haar in een steungevende omgeving (om op die manier met moeilijke dingen in het leven om te kunnen gaan), en ten vierde zorgt het voor praktische hulp van deze kennissen en vrienden, wanneer dat nodig is.

In sommige opzichten is de relatie tussen religie en psychische gezondheid indrukwekkend, meer dan veel sociale wetenschappers vermoeden. In Amerika hebben religieuze mensen veel minder kans om delinquent te worden, om overmatig drugs of alcohol te gebruiken, om te scheiden of ongelukkig getrouwd te zijn, of om zelfmoord te plegen⁴⁵. Religieus actieve mensen zijn zelfs lichamelijk gezonder en zij leven langer.

Uit diverse artikelen blijkt dus dat de relatie tussen religie en geluk vooral aanwezig is onder oudere mensen.

De twee beste voorspellers van geluk onder ouderen zijn gezondheid en religiositeit. Geloof maakt het blijkbaar gemakkelijker om om te gaan met ouder worden en met persoonlijke crisissen.

Andere subgroepen

Naast de subgroep oud/jong zijn er nog meer subgroepen. Twee subgroepen wil ik hier heel kort behandelen: hoogopgeleiden/laagopgeleiden en mannen/vrouwen.

“Op het gebied van religieuze, of ruimer, levensbeschouwelijke waarden, valt te constateren dat jongeren blijf geven van minder traditionele geloofsopvattingen en van minder

---

⁴⁴ Gray, R. & Moberg, D.O. (1977). *The Church and the Older Person*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.

⁴⁵ Durkheim, E. (2000, first published in 1952). *Suicide: A study in sociology*. London: Routledge.

*religiositeit. Ook een hoger opleidingsniveau blijkt te leiden tot minder traditionele geloofsopvattingen en tot minder religiositeit.”*⁴⁶

Blazer en Palmore⁴⁷ hadden in hun onderzoek als uitkomst dat religieuze activiteiten (zoals kerkbezoek, het kijken naar kerkdiensten op TV, het beluisteren van religieuze programma's op de radio en het lezen van religieuze literatuur) meer nog dan religieuze opvattingen een significant verband hebben met geluk. Opvallend was dat de hoogste correlaties voorkwamen onder mannen van 70 jaar en ouder. Tegelijkertijd kwam uit hun onderzoek naar voren dat vrouwen zich meer bezighielden met religieuze **activiteiten** dan mannen.

“Women are more religious than men. Women's activity rate in churchgoing and prayer is around 50 per cent higher than men's. Religiosity also rises with age, with those over the age of 65 being the most religious. These findings are standard in the empirical literature” Dit komt onder andere naar voren in artikelen van De Vaus and McAllister⁴⁸ en Iannaccone⁴⁹.

In § 4.3 zullen er ook nog subgroepen aan de orde komen en verder besproken worden

---

⁴⁶ Blz. 261 uit: Halman, L. Heunks, F., De Moor, R. & Zanders, H. (1987). *Traditie, Secularisatie en Individualisering. Een studie naar de Waarden van de Nederlanders in een Europese context*. Tilburg: Tilburg University Press.

⁴⁷ Blazer, D. & Palmore, E.B. (1976). Religion and aging. *Gerontologist*, 16: 82-85.

⁴⁸ De Vaus, D., McAllister, I. (1987). Gender differences in religion: A test of the structural location theory. *American Sociological Review*, 52, 472-481

⁴⁹ Iannaccone, L.R. (1998). Introduction to the economics of religion. *Journal of Economic Literature*, 36, 1465-1495.

§ 2.5: Tekortkomingen van eerdere onderzoeken

Er is al redelijk wat nagedacht, onderzocht en geschreven over religie en geluk, zo blijkt uit de vorige paragrafen van dit hoofdstuk. Veel onderzoeken gaan echter meer over religie en gezondheid, dan over religie en geluk, en er is vooral veel onderzoek gedaan in de USA. In Nederland is er nog maar weinig onderzoek gedaan naar het samengaan van religie en geluk. Ik kwam twee recente onderzoeken op het spoor.

Het eerste is een onderzoek van Clark en Lelkes uit november 2005⁵⁰. Hieruit blijkt dat in Europa religieuze mensen gelukkiger zijn dan niet-religieuze mensen.

Het tweede is een proefschrift uit maart 2005⁵¹. Een onderdeel van dit proefschrift was het onderzoek naar de vraag of religie gelukkig maakt. Uit dat onderzoek komt naar voren dat het bezoeken van een moskee, kerk, synagoge of tempel een positief effect heeft op gezondheid en op geluk.

Er is nog bijna geen diepgaand onderzoek gedaan naar religie en geluk specifiek voor Nederland; het is dus bijna een nieuw terrein. Zoals gezegd, is er wel veel onderzoek gedaan in de USA, maar specifiek voor Nederland dus bijna niet. Deze scriptie mag een eerste aanzet zijn voor verder onderzoek.

---

⁵⁰ Clark, A.E., Lelkes, O., (november 2005). *Deliver us from evil: religion as insurance*. (Paris/Vienna)

⁵¹ Cornelisse-Vermaat, J.R. (2005). *Household production, health, and happiness. A comparison of the native Dutch and non-western immigrants in the Netherlands*. Wageningen.

§ 2.6: Definitie, probleemstelling en hypothesen

Volgens mijn definitie (zie hoofdstuk 1) is geluk: *the degree of the overall appreciation of one's life as a whole.*

De probleemstelling is: religie en geluk (levensvoldoening), gaan die (nog steeds) samen in Nederland in deze tijd? Want religie maakt(e) gelukkig in een modern land zoals Nederland, dat blijkt uit de onderzoeken die al verricht zijn op dat gebied en die werden weergegeven in de voorgaande paragrafen. De vraag is dus niet of er zo'n relatie kan bestaan, maar of die zich nog steeds voordoet in een modern land zoals Nederland. Op dit gebied is er nog maar weinig onderzoek gedaan voor het land Nederland vandaag de dag.

Naar aanleiding van de vorige paragrafen wil ik de probleemstelling verder opsplitsen in de volgende deelvragen:

-Wat voor aspecten van religie hangen samen met geluk? Bij het beantwoorden van deze vraag wil ik kijken naar verschillende aspecten van religie zoals kerkgang, gebed, het belang van God in iemands leven, enzovoorts.

-Bij wie doet het verband tussen religie en geluk zich het sterkst gelden? Ik wil daarbij kijken naar verschillende groepen mensen, zoals jong/oud, opleiding, man/vrouw, enzovoorts.

Hypothesen daarbij zijn:

-Religieuze mensen zijn gelukkiger dan niet-religieuze mensen.

-De relatie tussen religie en geluk is vooral sterk onder mensen die extra behoefte hebben aan sociale en emotionele ondersteuning.

Tot slot wil ik Nederland vergelijken met andere landen om te kijken of de analyse voor Nederland klopt. Ik heb als 'controlelanden' gekozen voor Denemarken en de USA. In de hoofdstukken 5 en 6 zal hier nader op in worden gegaan.

De derde deelvraag in mijn scriptie luidt daarom als volgt:

-Waar doet het verband tussen religie en geluk zich het sterkst gelden? Bij het beantwoorden van deze vraag wil ik kijken naar enkele verschillende landen: Nederland, USA en Denemarken.

Hoofdstuk 3: Inleiding statistische analyse

§ 3.1: Indicatoren

Maakt religie gelukkig? Dat is de vraag die ik in deze scriptie wil beantwoorden.

Er zijn twee mogelijkheden in richting van het verband tussen deze twee:

1. Geluk hangt af van religie, dus is geluk de afhankelijke variabele. Religie is logischerwijs dan de onafhankelijke variabele. Religie → geluk.
2. Het omgekeerde is echter ook mogelijk: dat ongelukkige mensen meer geneigd zijn om troost te zoeken in religie. Het wordt dan: geluk → religie. Geluk is dan de onafhankelijke variabele en religie de afhankelijke variabele.

In mijn onderzoek kan ik geen richting van het verband aantonen. Ik zal echter wèl kunnen nagaan of er überhaupt een verband is tussen religie en geluk, met andere woorden: of religie en geluk samengaan.

Voor mijn onderzoek heb ik gebruikgemaakt van een al bestaand databestand: World Values Survey (uit 1999-2001). Daaruit heb ik indicatoren voor religie en geluk geselecteerd (zie ook: appendix één).

Geluk

In het databestand zijn twee vragen opgenomen over geluk. De ene vraag gaat over *feelings of happiness* (=gevoelens van geluk). De respondent kan kiezen uit vier antwoorden: 1=heel gelukkig, 2=nogal gelukkig, 3=niet heel gelukkig, 4=helemaal niet gelukkig (=ongelukkig). De andere vraag luidt: *How satisfied are you with your life?* (=hoe gelukkig bent u? hoe voldaan bent u met uw leven?) Deze variabele gaat dus over levensvoldoening (geluk). De respondent kan kiezen uit 10 antwoordmogelijkheden, uiteenlopend van 1=ongelukkig tot 10=gelukkig.

Als indicator voor geluk heb ik gekozen voor de laatstgenoemde variabele (geluk/levensvoldoening), omdat bij deze variabele er meer antwoordcategorieën zijn en de antwoorden van respondenten dus meer gespreid zijn, én omdat deze vraag over levensvoldoening gaat.

Religie

Voor religie zijn meerdere indicatoren te bedenken en ook in de World Values Survey te vinden. Bij religie kun je denken aan het bezoeken van kerk/moskee/enz., bidden/meditatie, behoren tot een religieuze stroming, het belang van God in iemands leven, maar ook de activiteiten die je onderneemt met mensen uit de kerk. Het gaat erom of mensen op het moment van het interview gelukkig zijn en of ze op dat moment religieus zijn. Vragen over of men vroeger tot een religieuze stroming behoorde of als kind naar de kerk/moskee/enz. ging, zijn daarom niet relevant voor mijn onderzoek. Deze vragen blijven dan ook buiten beschouwing.

Uiteindelijk heb ik acht indicatoren gekozen om religie te meten:

Participatie

Ten eerste: tijd die men doorbrengt met mensen in de kerk. De antwoordcategorieën zijn: 1=wekelijks, 2=een of twee keer per maand, 3=slechts een paar keer per jaar, 4=helemaal niet/nooit. Deze variabele meet de tijd die mensen doorbrengen met mensen in de kerk, bijvoorbeeld door deel te nemen aan activiteiten van de kerk. Dit is weer een heel andere indicator van religie dan bijvoorbeeld of mensen tot een religieuze stroming behoren of dat ze bidden.

Lidmaatschap

Ten tweede: behoren tot een kerkelijke organisatie. De antwoordcategorieën zijn: 0=nee/niet, 1=ja/wel horen bij een kerkelijke organisatie. Mensen die tot een kerkelijke organisatie behoren, zijn over het algemeen wel religieus, anders zouden ze waarschijnlijk niet tot een kerkelijke organisatie behoren.

Denominatie

Als derde: behoren tot een religieuze denominatie. De antwoordmogelijkheden zijn: 0=nee, 1=ja. Bij deze variabele gaat het er niet om of mensen tot een kerkelijke organisatie behoren, maar of men tot een religieuze stroming behoort.

Welke denominatie?

De vierde vraag sluit op de derde aan: welke religieuze denominatie? Er zijn een heleboel antwoordcategorieën, want er zijn natuurlijk een heleboel religieuze stromingen, maar de

belangrijkste zijn: 12=boeddhist, 17=christen, 31=hindoe, 42=joods, 49=moslim, 53=andere, 62=protestants, 64=rooms katholiek, 77=taoïst, 996=nee, niet behorend tot een religieuze stroming.

Taoïsme is wellicht een onbekende religieuze denominatie: daarom een korte uitleg...

Het taoïsme (ook wel daoïsme genoemd) is een filosofische stroming, die ontstaan is in de vroegste Chinese cultuur. Het taoïsme draait om de allesomvattende universele natuurwet (Dao = Weg), waaraan men zich als mens moet aanpassen. De natuur in brede zin zou bestuurd worden door de kosmische krachten 'Yin' en 'Yang'. Leven in eenheid met de natuur is een belangrijk ideaal voor taoïsten.

Deze vierde vraag is wat uitgebreider dan de vorige vraag die ook over religieuze denominaties ging, omdat het heel specifiek vraagt naar welke religieuze denominatie mensen aanhangen.

Kerkbezoek

De vijfde vraag luidt: Hoe vaak bezoek je een religieuze dienst? De antwoordmogelijkheden zijn: 1=meer dan een keer per week, 2=een keer per week, 3=een keer per maand, 4=alleen op speciale heilige dagen zoals Kerst/Pasen, 5=op andere speciale heilige dagen, 6=een keer per jaar, 7=minder vaak, 8=nooit/bijna nooit. Hoe vaak gaat u naar een religieuze dienst; dat is wat deze variabele meet. Het gaat er kortom om hoe vaak men naar de kerk/moskee/enz. gaat, hoe vaak men met andere mensen de religie beleeft in een religieus gebouw.

NB: bij deze variabele is het niet zo dat hoe hoger men scoort, hoe religieuzer men is. Het is juist: hoe lager men scoort, hoe religieuzer men is. Dit scheidt verwarring, omdat de andere variabelen allemaal andersom zijn, tegengesteld aan deze variabele.

Om deze verwarring op te lossen heb ik deze variabele omgevormd en omgedraaid met behulp van SPSS. Dit is te zien in het volgende hoofdstuk. Ook in de hoofdstukken over Denemarken en de USA zullen zowel de oude als de nieuwe variabele naast elkaar (ter vergelijking) vermeld worden.

De nieuwe variabele ziet er dan uit als volgt uit:

De vraag luidt: Hoe vaak bezoek je een religieuze dienst?

De antwoordcategorieën daarbij zijn: 1= nooit/bijna nooit, 2= minder vaak dan 3 (maar vaker dan 1), 3= een keer per jaar, 4=op andere speciale heilige dagen, 5= alleen op speciale heilige dagen zoals Kerst/Pasen, 6= een keer per maand, 7= een keer per week, 8= meer dan een keer per week.

Bij deze nieuwe variabele is het zo dat hoe hoger men scoort, hoe religieuzer men is!

Belang van God

De zesde vraag is: Hoe belangrijk is God in uw leven? De respondent moet een cijfer geven uiteenlopend van 1 (=helemaal niet belangrijk) tot en met 10 (=heel belangrijk).

Religie/godsdienst gaat over God en deze vraag meet dit door te vragen naar het belang van God in iemands leven.

Gebed

Als zevende: Momenten van gebed/meditatie. De respondent kan kiezen uit: 0=nee/geen momenten, 1=ja/ik heb momenten waarop ik bid of mediteer. Het contact zoeken met de hogere macht gaat via gebed of meditatie. Dit is het zeer persoonlijke/relatieve gedeelte van religie.

Bidden buiten een religieuze dienst

Ten achtste: bidden tot God buiten een religieuze dienst. 1=elke dag, 2=meer dan een keer per week, 3=een keer per week, 4=ten minste een keer per maand, 5=een paar keer per jaar, 6=minder vaak, 7=nooit. Niet bidden tot God tijdens een religieuze bijeenkomst, maar daarbuiten, dus bijvoorbeeld in zijn/haar eigen huis, dat is wat deze variabele meet.

§ 3.2: Analysetechnieken

Frequentie-verdelingen

Ten eerste heb ik staafdiagrammen weergegeven om te kijken hoe de verdeling per vraag uit het databestand is over de verschillende antwoordcategorieën. Waar scoren mensen hoog op en waar laag? Hoe gelukkig zijn mensen, hoe vaak brengen ze tijd door met mensen van de kerk, enz.

Bivariate analyse

Ten tweede heb ik een bivariate analyse uitgevoerd. Deze bivariate analyse bestaat uit:

- grafische technieken die verbanden visualiseren. Deze visualisatie bestaat voor elke variabele van mijn onderzoek uit een sunflowerplot of een (dubbele) staafdiagram.
- associatie-maten die de sterkte van het verband van een variabele ‘religie’ met de variabele ‘geluk’ kwantificeren.

Voor de dichotome variabelen (‘behoren tot een kerkelijke organisatie’, ‘behoren tot een religieuze denominatie’ en ‘momenten van gebed/meditatie...’) heb ik associatie-maten voor nominale variabelen gebruikt: Phi en Cramer’s V. De dichotome variabelen hebben namelijk twee categorieën (ja/nee), waarbij niet de ene categorie hoger/lager of meer/minder waarde heeft, en dus mag men concluderen dat het nominale variabelen zijn.

Dichotome variabelen zijn niet weer te geven in sunflowerplots, omdat er slechts twee antwoordcategorieën zijn. Ze zijn echter wèl duidelijk weer te geven in dubbele staafdiagrammen waarin de variabele wordt afgezet tegenover geluk (hoe men per categorie op wat voor cijfer hoog of laag scoort op geluk). De dichotome variabelen heb ik dan ook weergegeven in dubbele staafdiagrammen.

De variabele ‘Tot welke religieuze denominatie men behoort’ vormt weer een aparte groep, omdat ‘religious denomination’ een lager meetniveau heeft dan de andere variabelen.

Religious denomination is een variabele van nominaal meetniveau. Daarom heb ik ook gekozen voor iets wat gebruikt kan worden voor nominaal meetniveau: ik heb de ‘Bonferroni multiple comparison test’ gebruikt. Deze test vergelijkt paarsgewijs de gemiddelde score op geluk tussen twee verschillende denominaties. Ik heb deze test gebruikt, omdat ik op deze manier (significante) verschillen tussen de scores op geluk van verschillende religieuze denominaties kan ontdekken. De ‘Bonferroni multiple comparison test’ is dus een toets die

gemiddelden vergelijkt: hier heb ik voor gekozen, omdat de variabele ‘religieuze denominatie’ uit allerlei verschillende religieuze stromingen bestaat (hindoeïsme, protestantisme, enz.) die zijn genummerd. Het heeft bij deze variabele geen zin om te zeggen dat iemand die hoog scoort op deze variabele religieuzer is, want deze variabele bestaat uit 12=boeddhist, 17=christen, 31=hindoe, 42=joods, 49=moslim, 53=andere, 62=protestants, 64=rooms katholiek, 77=taoïst, 996=nee, niet behorend tot een religieuze stroming, enz. De variabele ‘Tot welke religieuze denominatie men behoort’ is, omdat het een nominale variabele is, ook niet weer te geven in een sunflowerplot, omdat deze dan geen enkele zinvolle betekenis heeft. Beter is het om deze variabele weer te geven in een staafdiagram waarin gemiddeld geluk per denominatie wordt weergegeven en ook de standaarddeviatie is te zien. Deze zijn ook te zien in de volgende hoofdstukken (Nederland, Denemarken, USA).

Voor de variabelen ‘tijd doorbrengen met mensen in de kerk’, ‘bezoeken van een religieuze dienst’, ‘belang van God in iemands leven’ en ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’) heb ik associatie-maten voor ordinaal meetniveau gebruikt: Kendall’s tau-b en Kendall’s tau-c. Hier heb ik voor gekozen, omdat de genoemde variabelen van ordinaal meetniveau zijn (want er is sprake van een orde in de antwoordcategorieën: men kan bijvoorbeeld vaker een religieuze dienst bezoeken of juist minder vaak) en deze variabelen zijn daarom het best te meten met associatie-maten voor ordinaal meetniveau. Deze variabelen worden ook in een figuur weergegeven om hun relatie met geluk te kunnen zien: dit gebeurt door middel van een sunflowerplot.

De sunflowerplots geven overzichtelijk weer hoe de score is van mensen op zowel de variabele religie als de variabele geluk. In een sunflowerplot worden de verschillende punten aangegeven door middel van rondjes. Als er meerdere mensen dezelfde score hebben, komt er een streepje aan het rondje. Hoe meer streepjes, hoe meer mensen die score hebben. Hierdoor is goed te zien welke punten veel voorkomen en welke niet en hoe de verdeling is bij religie-geluk. Ik heb bewust hiervoor gekozen en niet voor het weergeven van bijvoorbeeld gemiddelden. Gemiddelden proberen namelijk iets in één cijfer te vangen, maar je weet dan niet hoe de verdeling is over religie en geluk. En verder zijn sunflowerplots goed te gebruiken voor variabelen van ordinaal meetniveau.

Voor Nederland heb ik ook gekeken of er misschien onder bepaalde subgroepen juist wèl of géén verband is tussen geluk en religie. Dit is weergegeven in paragraaf 4.3.

Multivariate analyse

Ten derde heb ik een multivariate analyse uitgevoerd. Hiervoor heb ik gebruikgemaakt van regressie-analyse. Ik heb zeven variabelen voor religie in een regressie gestopt om te kijken of ze onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben. Voor deze techniek was de variabele ‘Tot welke religieuze denominatie men behoort’ minder geschikt, omdat dit een variabele is van een te laag meetniveau. De variabele ‘Tot welke religieuze denominatie men behoort’ heb ik daarom niet in de regressie opgenomen.

De paragrafen in hoofdstukken 4, 5 en 6 over de regressie-analyse bestaan uit twee figuren: één over een regressie waarin telkens een variabele weggelaten wordt om zo uiteindelijk te bepalen welke variabelen het cijfer van R^2 bepalen, en één over een stapsgewijze regressie waarbij de variabelen één voor één in het model worden opgenomen.

Ik zal in de paragrafen over de regressie-analyse kijken naar de cijfers van R^2 en adjusted R^2 . Het verschil tussen R^2 en adjusted R^2 is dat R^2 gaat over de steekproef, terwijl adjusted R^2 gaat over de populatie en adjusted R^2 ook rekening houdt met het aantal variabelen dat in het model wordt opgenomen.

Bij de eerstgenoemde regressie worden de ‘religie’ variabelen eerst allemaal tegelijkertijd ingevoerd. Vervolgens worden er stuk voor stuk ‘religie’ variabelen uit het model verwijderd om te kijken of ze wel nodig zijn en dit gaat door totdat er uitsluitend variabelen overblijven die onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben en het totale cijfer van R^2 vormen. Bij de stapsgewijze methode wordt per stap één onafhankelijke variabele (een ‘religie’ variabele) aan het model toegevoegd in de volgorde van relatieve invloed op de afhankelijke variabele (de variabele ‘geluk’). De onafhankelijke variabele met de hoogste waarde wordt dus als eerste aan het model toegevoegd. Voor iedere variabele daarna wordt de invloed gecontroleerd voor de variabelen die al zijn opgenomen in het model. Door deze stapsgewijze regressie wordt het relatieve belang van de verschillende variabelen zichtbaar en worden variabelen die niet significant zijn, niet opgenomen in het model.

Tot slot

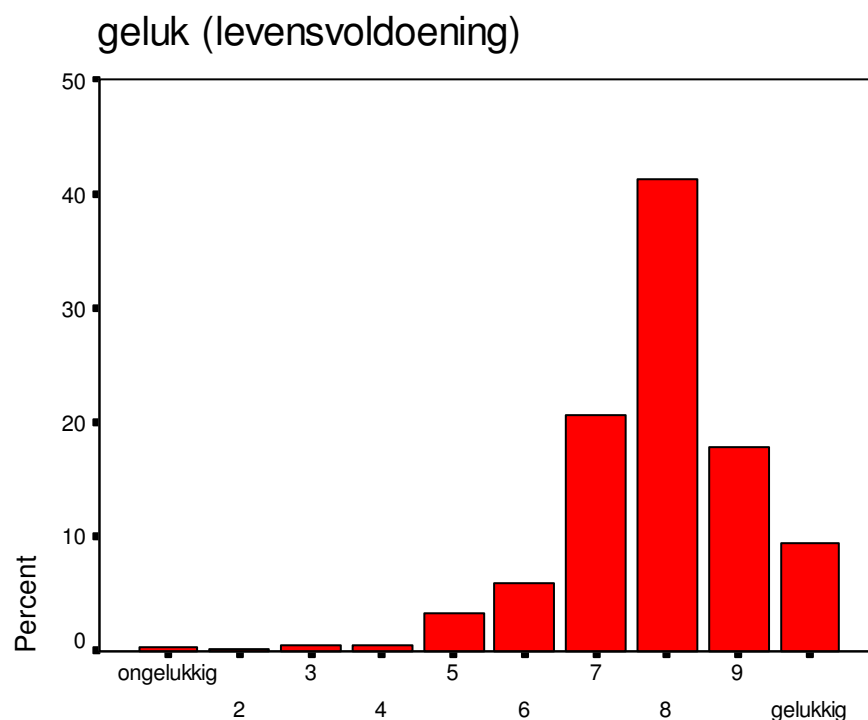
Ik heb gekozen voor verschillende weergaven, technieken en analyses in SPSS, omdat mijn conclusies daardoor niet van één bepaald cijfer of plaatje afhangen, maar het verband tussen religie en geluk uitgebreid bekeken en onderzocht wordt, en omdat het dan ook specifiek is afgestemd op het meetniveau van de betreffende variabele. In de volgende hoofdstukken kunt

u dat zien: in hoofdstuk vier zal de statistische analyse van Nederland weergegeven worden, in hoofdstuk vijf Denemarken en tot slot in hoofdstuk zes de USA.

Hoofdstuk 4: Religie en geluk in Nederland

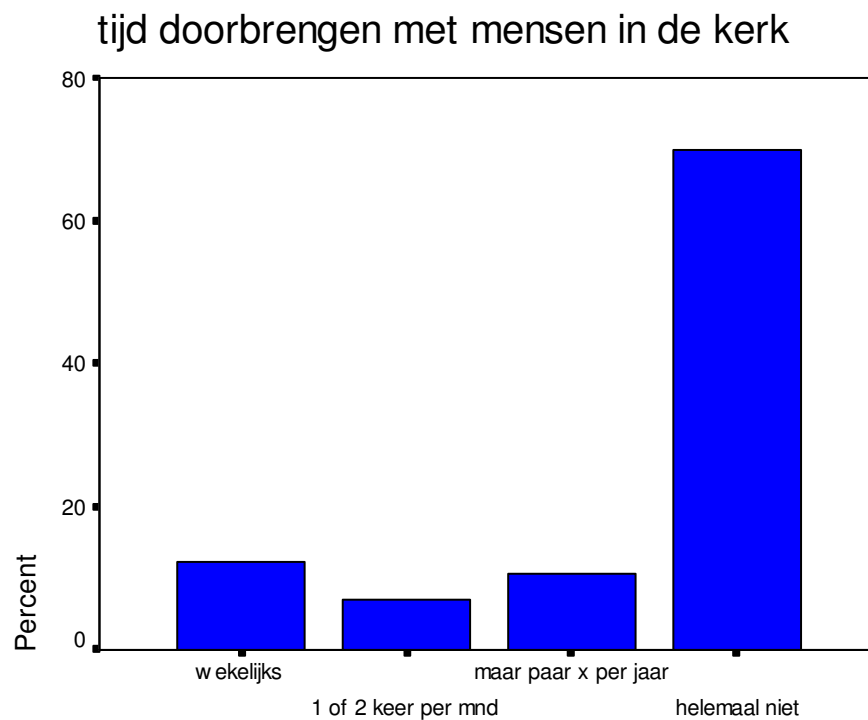
§ 4.1: De verschillende variabelen (in staafdiagram)

In deze paragraaf vindt u de verdelingen van de variabelen 'religie' en voor de variabele 'geluk (levensvoldoening)'. In deze paragraaf komt naar voren hoe gelukkig Nederlanders zijn, of ze behoren tot een kerkelijke organisatie, tot welke religieuze denominatie ze behoren, enzovoorts. Dit is te ontdekken in de staafdiagrammen in deze paragraaf.

Figuur 4.1.1 Levensvoldoening in Nederland in 2000

Hoe gelukkig zijn wij, Nederlanders? In figuur 4.1.1 is te zien dat bijna niemand van de Nederlanders onder de zes (=onvoldoende) scoort op de geluksschaal. De meesten scoren het cijfer acht. Nederlanders zijn dus voldaan met hun leven (=gelukkig).

Figuur 4.1.2 Tijd die men doorbrengt met mensen in de kerk in Nederland in 2000

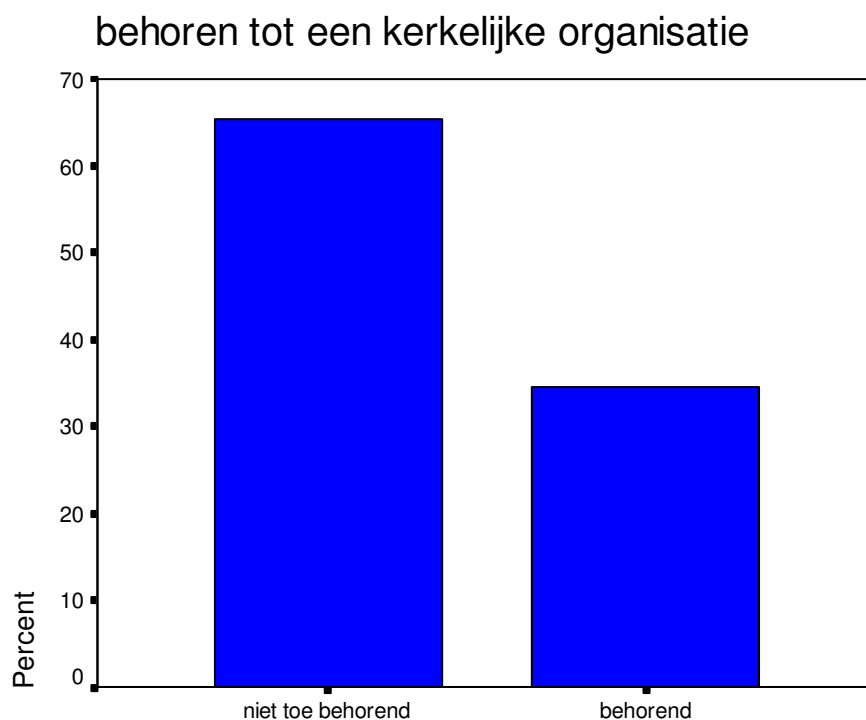
Eén aspect van religie is de tijd die men doorbrengt met mensen in de kerk.

Ongeveer 70% van de Nederlanders brengt helemaal geen tijd door met mensen in de kerk.

Dat is een redelijk hoog percentage.

Iets meer dan 10 % van de Nederlanders brengt wekelijks tijd door met mensen in de kerk.

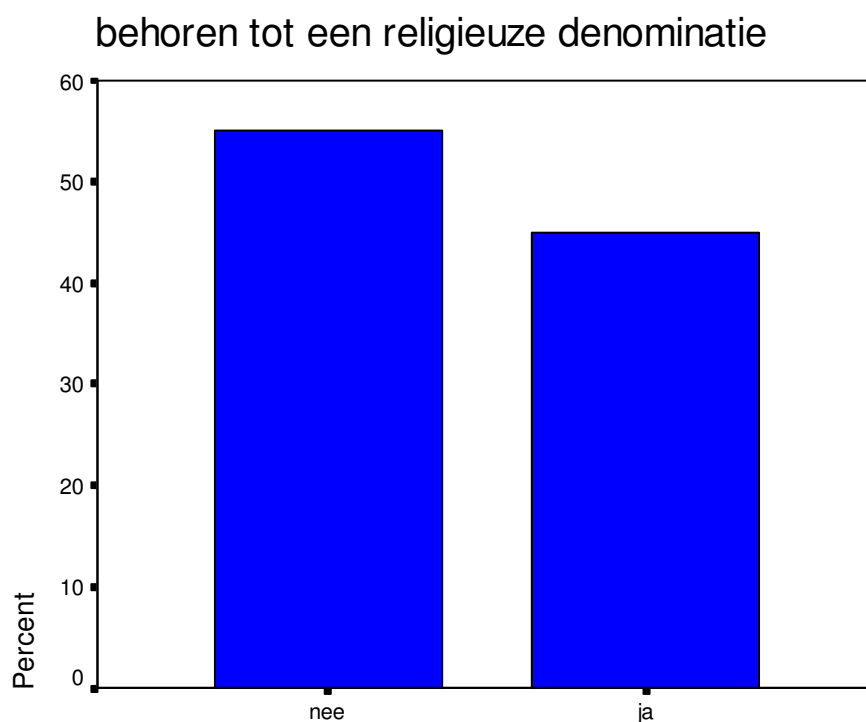
Verder brengt 10 % van de mensen een paar keer per jaar tijd door met mensen in de kerk en minder dan 10 % doet dat 1 of 2 keer per maand.

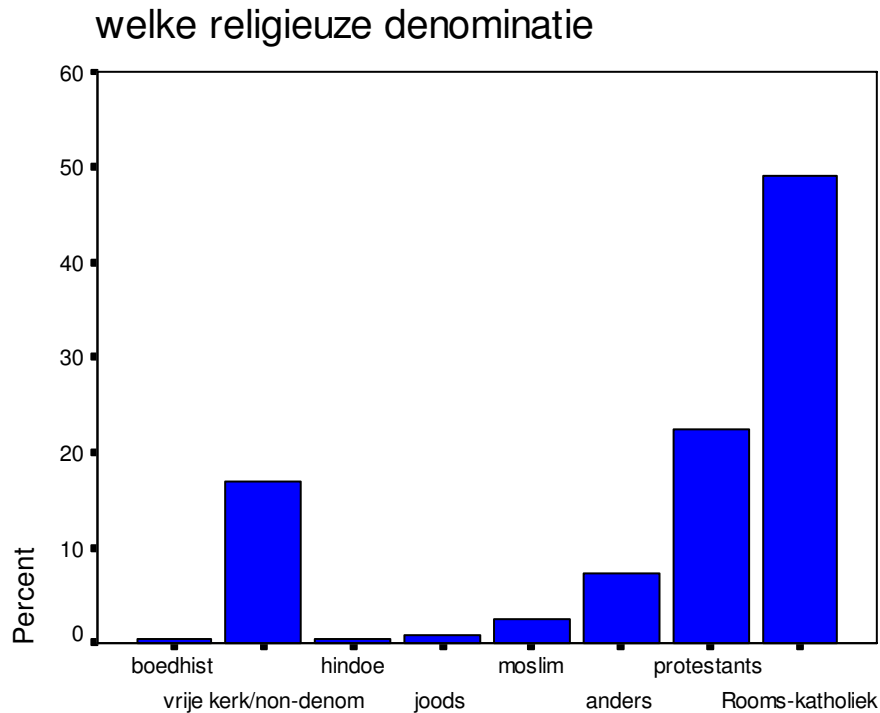
Figuur 4.1.3 Het wel of niet behoren tot een kerkelijke organisatie in Nederland in 2000

Religieuze mensen zijn vaak lid van een kerkelijke organisatie en ze behoren tot één van de vele religieuze denominaties. Hoe is dat in Nederland?

Slechts iets meer dan 30% van de Nederlanders behoort tot een kerkelijke organisatie (zie figuur 4.1.3) en iets meer dan 40% behoort tot een religieuze stroming (zie figuur 4.1.4).

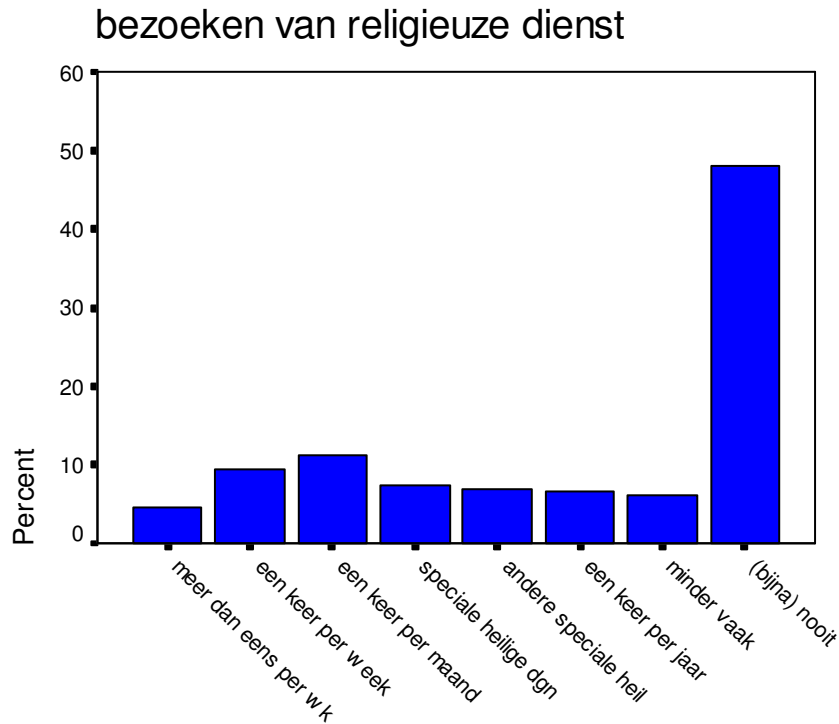
Figuur 4.1.4 Het wel of niet behoren tot een religieuze denominatie in Nederland in 2000

Figuur 4.1.5 De verdeling over de verschillende religieuze denominaties in Nederland in 2000

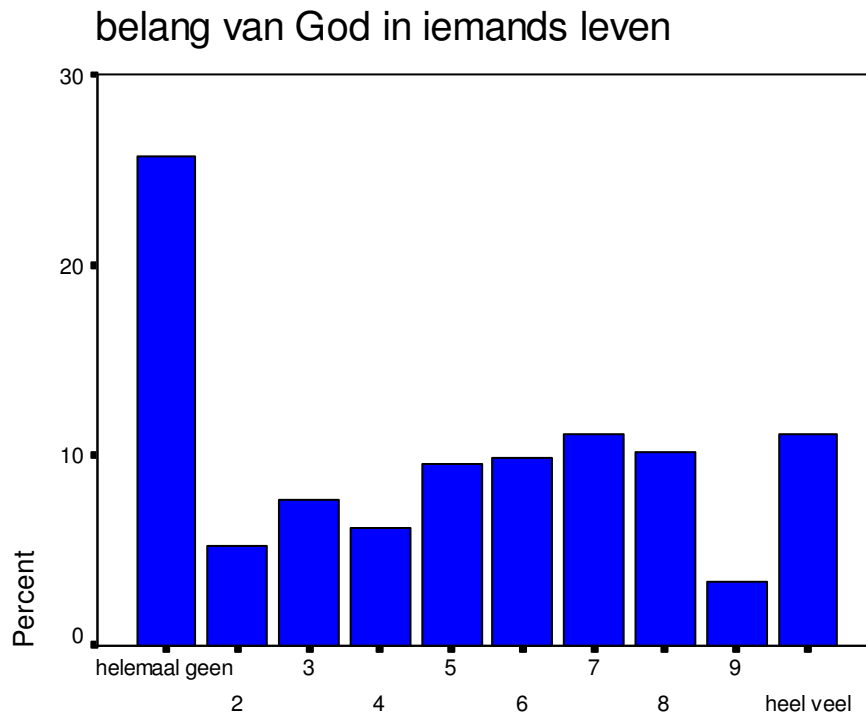
Is het christendom nog steeds de grootste religieuze denominatie? Of is de islam (bijna) religie nummer één in Nederland?

Uit figuur 4.1.5 blijkt dat het overgrote deel van de Nederlandse respondenten behoort tot het christendom (de grootste groep is rooms-katholiek, daarna volgen de protestanten). Slechts een klein percentage behoort tot het boeddhisme, hindoeïsme, jodendom of islam.

Figuur 4.1.6 Frequentie van het bezoeken van een religieuze dienst in Nederland in 2000

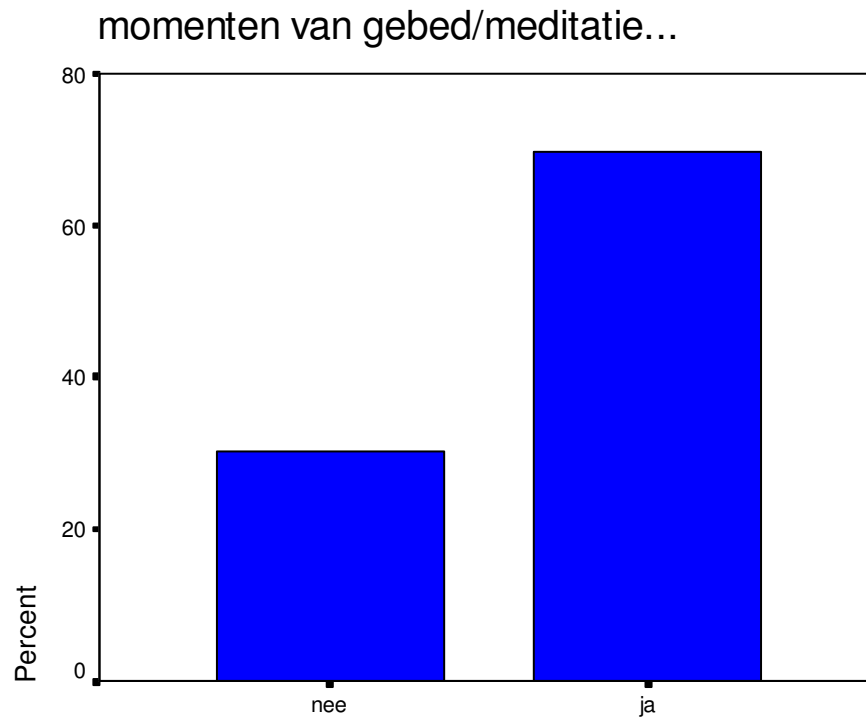
Hoe vaak bezoeken Nederlanders een religieuze dienst? In figuur 4.1.6 is te zien dat 50% van de Nederlanders praktisch nooit een religieuze dienst bijwoont. De rest van de categorieën zijn allemaal ongeveer gelijk en zitten rond de 5-10%.

Figuur 4.1.7 Het belang van God in iemands leven in Nederland in 2000

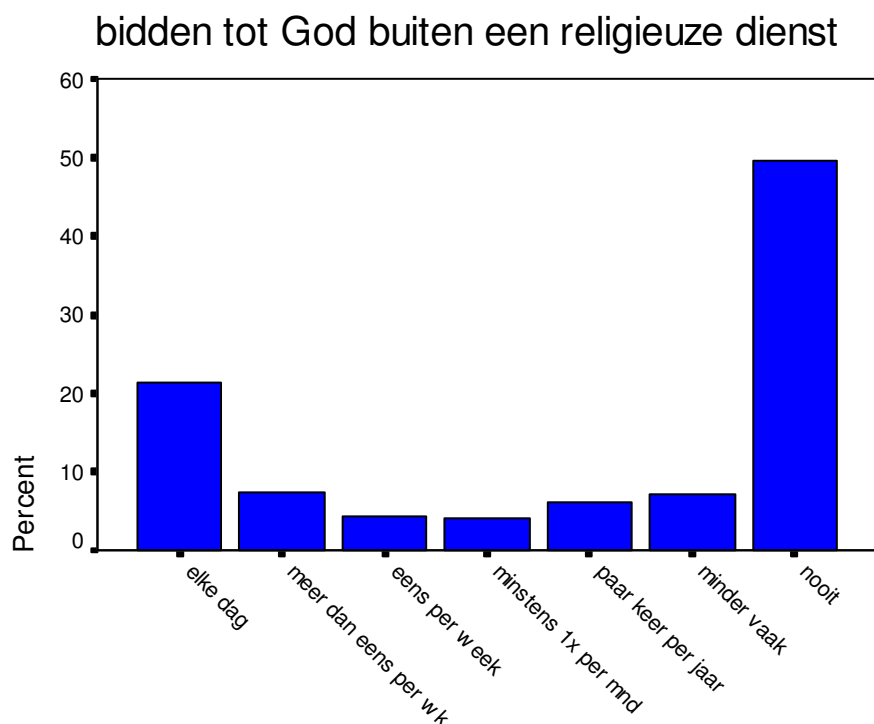
Hoe belangrijk vinden Nederlanders God? In figuur 4.1.7 wordt daar een antwoord op gegeven. Wat opvalt, is dat 25% van de respondenten God helemaal niet belangrijk vindt in zijn of haar leven. Ongeveer 12% vindt God heel erg belangrijk (score 10).

Figuur 4.1.8 Het wel of niet kennen van momenten van gebed/meditatie/... in Nederland in 2000

Bidden Nederlanders nog wel? En hoe zit het met mediteren in ons land in het jaar 2000? Gebeurt dat nog of is dat iets van vroeger?

Uit figuur 4.1.8 blijkt dat 70% van de Nederlanders momenten kent van gebed en/of meditatie.

Figuur 4.1.9 Frequentie van gebed tot God buiten een religieuze dienst in Nederland in 2000

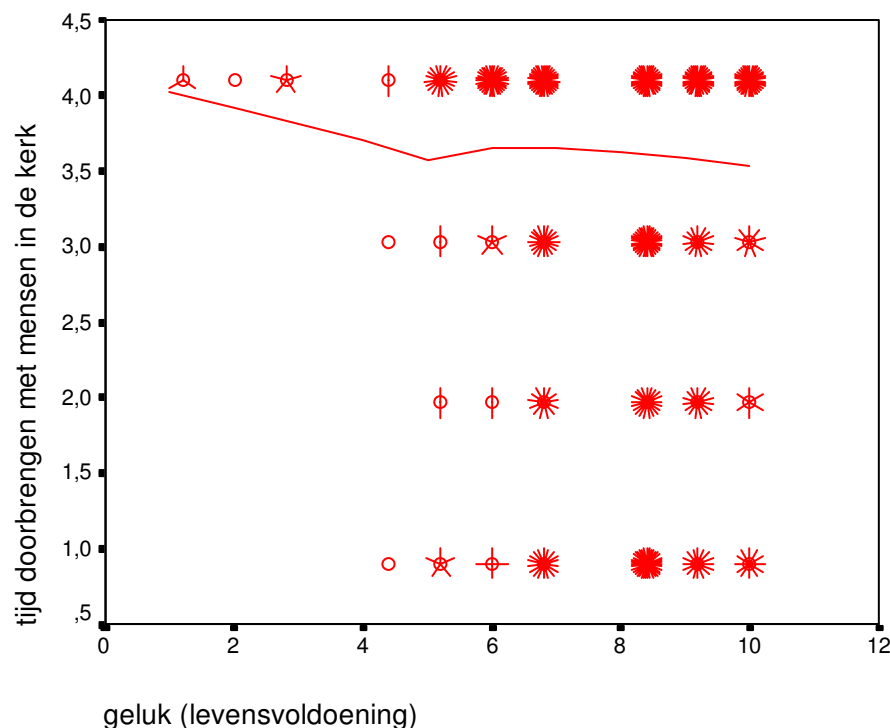
70% van de Nederlandse respondenten kent momenten van gebed/meditatie. Je zou kunnen veronderstellen dat men dit vooral doet tijdens een religieuze dienst. Of bidt men daarbuiten ook weleens? Deze vraag is gesteld aan Nederlandse respondenten in het jaar 2000. De uitkomst van dit onderzoek is te zien in figuur 4.1.9. Uit deze figuur blijkt, dat 50% van de respondenten nooit tot God bidt buiten een religieuze dienst, terwijl 20% dat dagelijks doet.

§ 4.2: Relatie tussen religie en geluk: bivariate analyse

Deze paragraaf bevat de uitkomsten van de bivariate analyse. In deze paragraaf worden figuren en correlaties weergegeven voor religie en geluk.

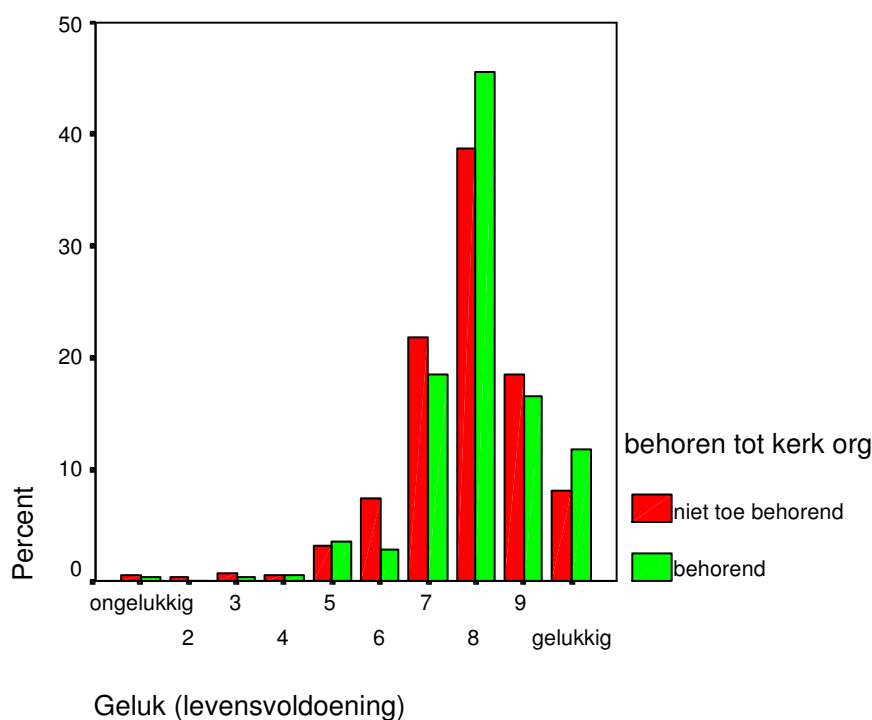
Ten eerste worden de verschillende variabelen die ‘religie’ meten samen met de variabele ‘geluk (levensvoldoening)’ getoond in een staafdiagram of in een sunflowerplot.

Ten tweede bevat deze paragraaf een heleboel cijfers: de mate van associatie tussen ‘een variabele die religie meet’ en ‘geluk (levensvoldoening)’ wordt in een tabel weergegeven.

Figuur 4.2.1 Levensvoldoening & tijd die men doorbrengt met mensen in de kerk in Nederland in 2000

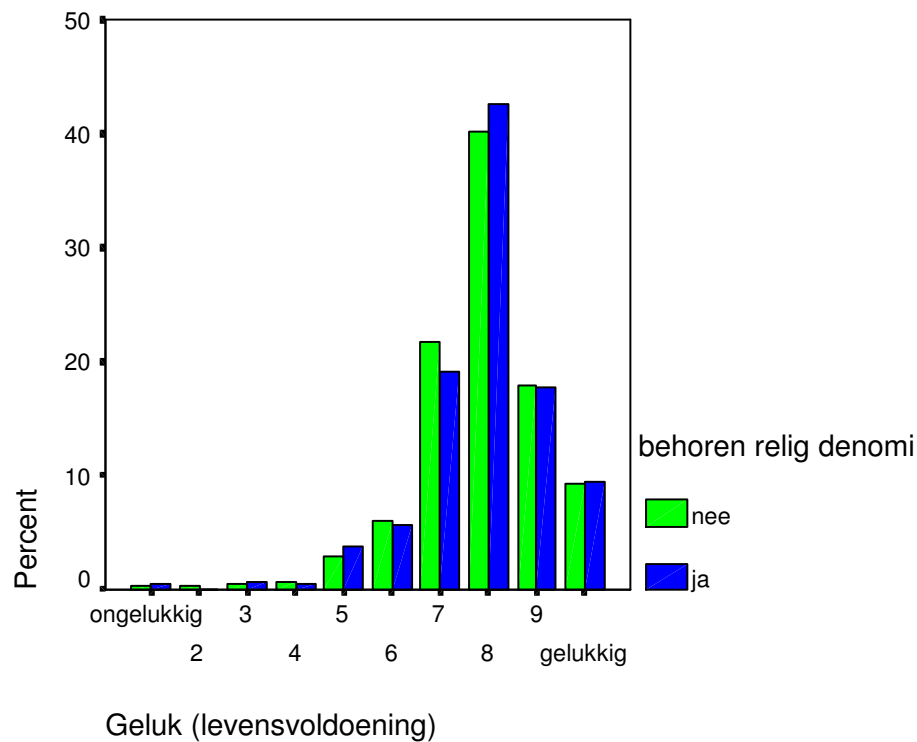
De meeste mensen scoren hoog op de variabele voor geluk (dat is te zien in figuur 4.2.1). De lijn in de grafiek loopt iets schuin naar beneden: van linksboven naar rechtsonder en halverwege zit een lichte ‘knik’ in de lijn. De antwoordcategorieën voor de variabele ‘tijd die men doorbrengt met mensen in de kerk’ zijn: 1=wekelijks, 2=een of twee keer per maand, 3=slechts een paar keer per jaar, 4=helemaal niet/nooit. De lijn loopt schuin naar beneden en dat wil zeggen dat hoe meer tijd men doorbrengt met mensen in de kerk, hoe gelukkiger. Op de variabele ‘tijd doorbrengen met mensen in je kerk’ scoort het merendeel een 4 en dat wil zeggen dat ze helemaal geen tijd doorbrengen met mensen in de kerk. De lijn in de grafiek loopt dan ook rond het getal vier.

Figuur 4.2.2 Levensvoldoening & het wel of niet behoren tot een kerkelijke organisatie in Nederland in 2000

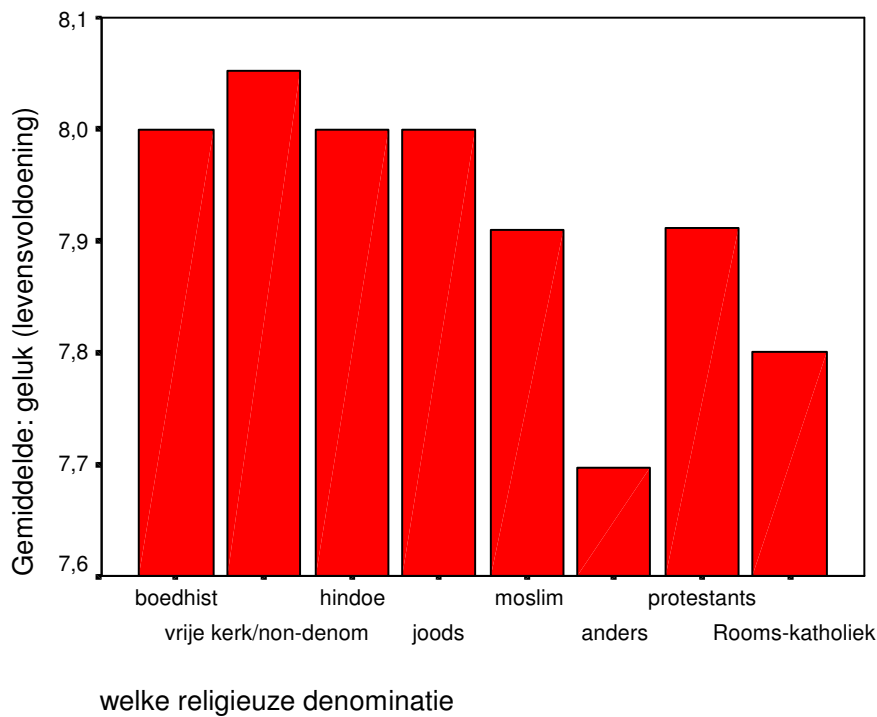
Over het algemeen is het in figuur 4.2.2 zo dat mensen die niet tot een kerkelijke organisatie behoren, laag scoren op de schaal voor geluk (en dus ongelukkig zijn) en mensen die wél tot een kerkelijke organisatie behoren hoog scoren (en dus gelukkig zijn). Een uitzondering vormt het cijfer negen als score voor geluk (levensvoldoening).

Uit de uitkomsten van de associatie-maten een aantal bladzijden verder in dit hoofdstuk blijkt ook dat er een verband is (ook al is het een zwak verband) tussen het behoren tot een kerkelijke organisatie en geluk: deze twee variabelen gaan dus samen! Phi en Cramer's V zijn dan 0.134 en dat is hoger dan het cijfer dat de andere variabelen van religie scoren. Het is een positief (+) verband en dat betekent dat mensen die tot een kerkelijke organisatie behoren, gelukkiger zijn dan mensen die niet tot een kerkelijke organisatie behoren; dit is ook te zien in figuur 4.2.2.

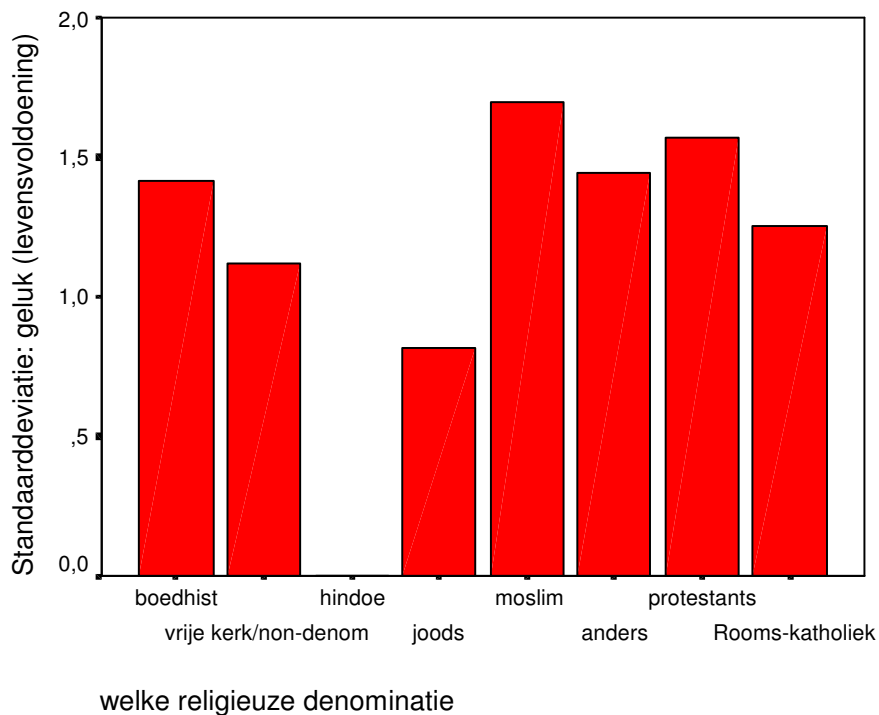

Figuur 4.2.3 Levensvoldoening & het wel/niet behoren tot een religieuze denominatie in Nederland in 2000

Per cijfer op de geluksschaal (0-10) behoren telkens ongeveer even veel mensen wel en niet tot een religieuze denominatie (zie figuur 4.2.3). Hier valt uit af te leiden dat ‘behoren tot een religieuze denominatie’ en ‘geluk’ waarschijnlijk niet samengaan: het maakt voor je geluk (levensvoldoening) niet uit of je wel of niet tot een religieuze denominatie behoort, want beide groepen mensen zijn even gelukkig.

Figuur 4.2.4 Gemiddelde levensvoldoening & de verdeling over de verschillende religieuze denominaties in Nederland in 2000

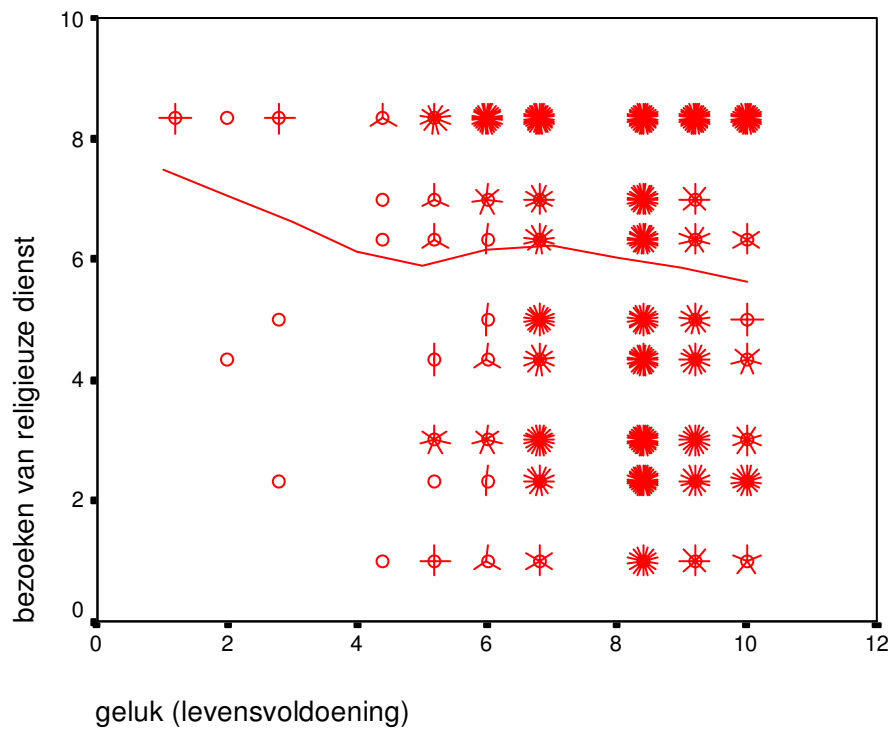
Figuur 4.2.5 Standaarddeviatie levensvoldoening & de verdeling over de verschillende religieuze denominaties in Nederland in 2000

Uit de vorige paragraaf kwam naar voren dat de meeste Nederlanders tot de denominaties ‘protestants’ of ‘rooms-katholiek’ behoren. Uit figuur 4.2.4 komt naar voren dat mensen die

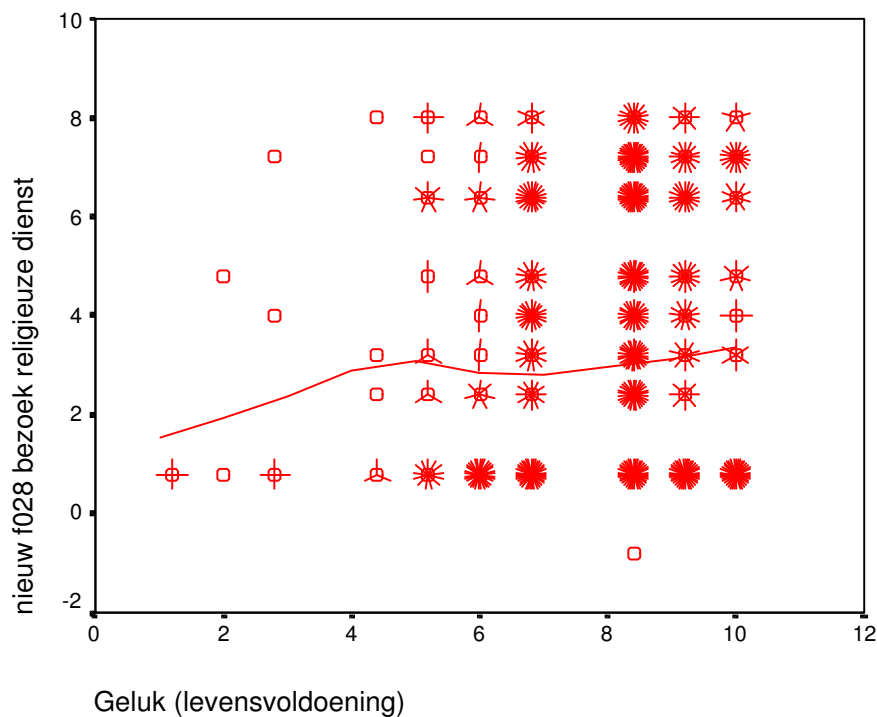
tot de volgende religieuze denominaties behoren, het meest gelukkig zijn: vrije kerk, boeddhisme, hindoeïsme en jodendom. Echter: het verschilt maar weinig met de andere denominaties: ze scoren allemaal tussen de 7.7 en 8.1 op de variabele 'geluk'. Uit figuur 4.2.5 blijkt dat soms van dit gemiddelde wordt afgeweken, maar niet heel veel (het meeste is 1.7 voor moslims).

Al met al mag geconcludeerd worden dat aanhangers van een religieuze denominatie in Nederland best gelukkig zijn: ze scoren allemaal (net iets onder de) acht op de schaal voor geluk en dat is een ruime voldoende.

Hierbij moet wel een kanttekening worden geplaatst: de meeste Nederlanders scoren een acht op de schaal voor geluk en dus dat hoeft niet te liggen aan de religieuze denominatie waar men toe behoort.

Figuur 4.2.6 Levensvoldoening & frequentie van het bezoeken van een religieuze dienst in Nederland in 2000

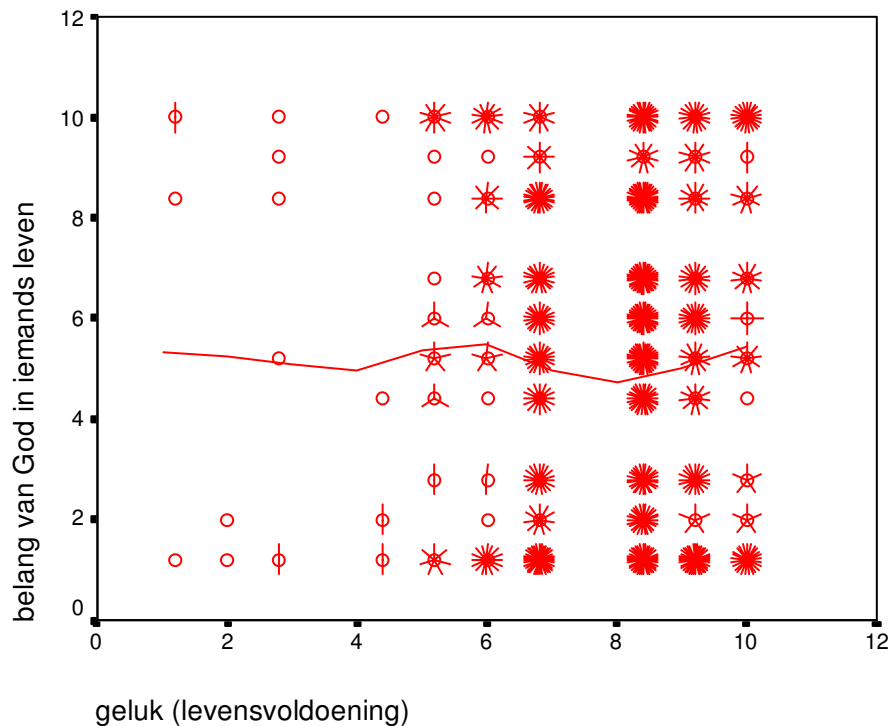

Figuur 4.2.7 Levensvoldoening & (de omgekeerde/nieuwe variabele) frequentie van het bezoeken van een religieuze dienst in Nederland in 2000

De lijn in figuur 4.2.6 loopt schuin naar beneden, van linksboven naar rechtsonder: hoe vaker men een religieuze dienst bezoekt, hoe gelukkiger men is. Figuur 4.2.7 heeft een lijn die

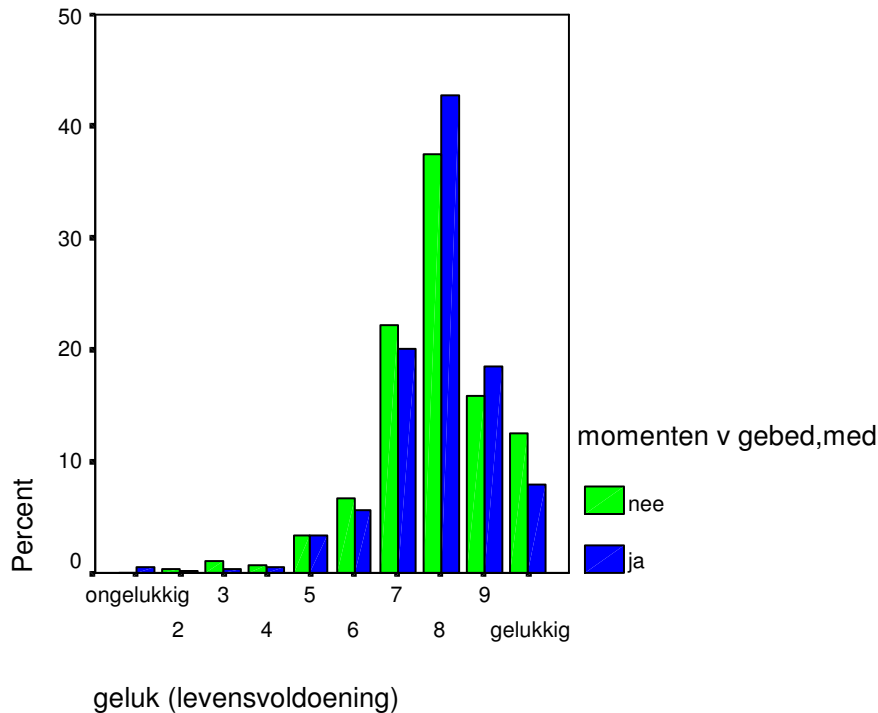
precies tegenovergesteld is aan de lijn in figuur 4.2.6. Maar omdat de nieuwe variabele voor het bezoeken van een religieuze dienst ook precies tegenovergestelde antwoordcategorieën heeft dan de andere variabele, hebben ze beiden dezelfde uitkomst: hoe vaker men een religieuze dienst bezoekt, hoe gelukkiger men is. Dit is echter geen significant verband.

Figuur 4.2.8 Levensvoldoening & het belang van God in iemands leven in Nederland in 2000

De respondenten moesten op de variabele ‘belang van God in je leven’ een cijfer geven uiteenlopend van 1 (=helemaal niet belangrijk) tot en met 10 (=heel belangrijk). De respondenten scoren heel verschillend op deze variabele; de lijn in figuur 4.2.8 ligt daarom ook ongeveer in het midden van de variabele ‘hoe belangrijk is God in je leven’. De lijn schommelt rond het getal vijf.

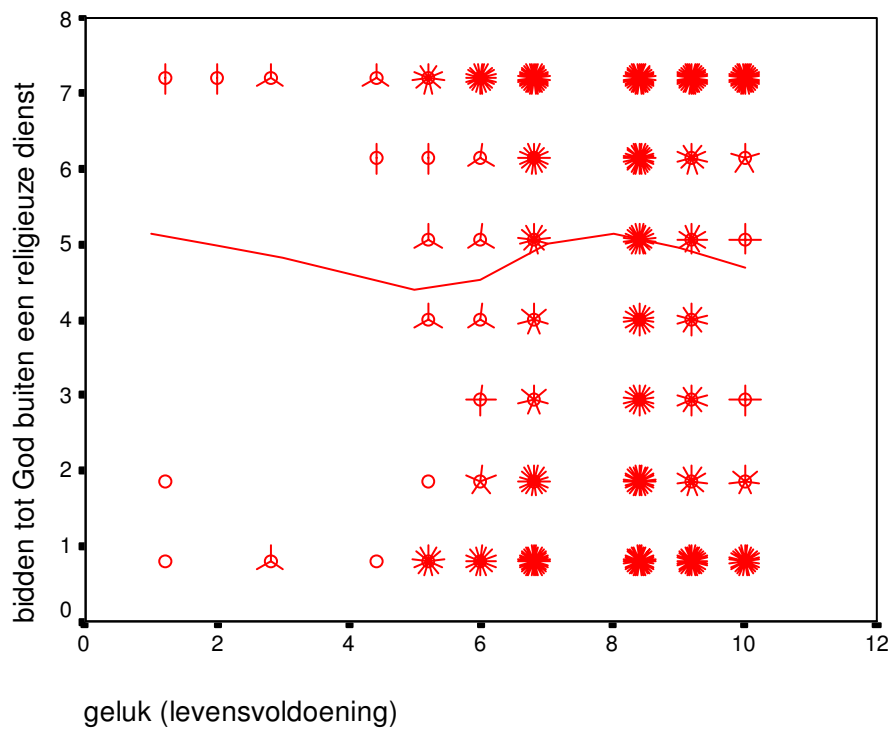
Zoals later in dit hoofdstuk naar voren komt, is de score op de associatie-maat van deze variabele en ‘levensvoldoening (geluk)’ heel laag. Ook in figuur 4.2.8 is er niet een duidelijke relatie (of lijn) te ontdekken tussen ‘belang van God in je leven’ en ‘levensvoldoening’.

Figuur 4.2.9 Levensvoldoening & het wel/niet kennen van momenten van gebed/meditatie/... in Nederland in 2000

Bij de variabele ‘momenten van gebed/meditatie’ konden respondenten kiezen tussen 0 (=nee) en 1 (=ja). In figuur 4.2.9 scoren over het algemeen mensen die geen momenten van gebed/meditatie kennen, lager op de variabele ‘levensvoldoening’ dan mensen die wèl momenten van gebed/meditatie kennen (uitzondering daarop vormt de score tien op de geluksschaal).

Uit de uitkomsten van de associatie-maten een aantal bladzijden verderop in dit hoofdstuk blijkt ook dat er een verband (zij het een zwak verband) is tussen ‘momenten van gebed/meditatie’ en ‘levensvoldoening’! Phi en Cramer’s V (=associatie-maten) zijn dan 0.106 en dat is iets hoger dan het cijfer dat de meeste andere variabelen van religie scoren. Het is een positief (+) verband en dat betekent dat er sprake is van een positief samengaan van de variabele ‘mensen die momenten van gebed/meditatie kennen’ en ‘levensvoldoening’; dit is ook te zien in figuur 4.2.9.

Figuur 4.2.10 *Levensvoldoening & frequentie van gebed tot God buiten een religieuze dienst in Nederland in 2000*

Bij de variabele ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’ konden respondenten kiezen uit: 1=elke dag tot 7=nooit. De meeste respondenten scoorden een 1 of een 7. De lijn in figuur 4.2.10 ligt daarom ook ongeveer in het midden daarvan. De lijn schommelt tussen de getallen vier en vijf.

Zoals op de volgende bladzijden in dit hoofdstuk naar voren komt, is de score op de associatie-maat van deze variabele en ‘levensvoldoening (geluk)’ heel laag. Ook in figuur 4.2.10 is er niet een duidelijke relatie (of lijn) te ontdekken tussen ‘hoe vaak men bidt tot God buiten een religieuze dienst’ en ‘levensvoldoening’ in Nederland in 2000.

Correlaties

Hieronder worden correlaties weergegeven voor religie en geluk. Een positieve (of negatieve) correlatie betekent niet dat de effecten van religie alleen maar positief (of negatief) zijn, echter wel dat positieve (negatieve) effecten overheersen. Een nulverband betekent ook niet dat er geen effect is, want positieve en negatieve effecten zouden elkaar kunnen neutraliseren. In figuur 4.2.11 staan een heleboel getallen, maar wat betekenen ze eigenlijk?

Daarom hier eerst de betekenis van de getallen (dit geldt ook voor negatieve cijfers):

- 0 houdt in de afwezigheid van een verband
- een score van 0.1 tot en met 0.3 is een zwak verband
- >0.3 tot en met 0.5 is een matig verband
- >0.5 tot en met 0.7 is een sterk verband
- >0.7 tot en met 0.99 is een zeer sterk verband
- Een score van 1 is een absoluut verband

	Associatie-maat	Verband met geluk (levensvoldoening)
Tijd doorbrengen met mensen in de kerk	Kendall's tau-b	-0.035
	Kendall's tau-c	-0.028
Behoren tot een kerkelijke organisatie	Phi	<u>+0.134</u>
	Cramer's V	<u>+0.134</u>
Behoren tot een religieuze denominatie	Phi	+0.063
	Cramer's V	+0.063
Bezoeken van religieuze dienst	Kendall's tau-b	-0.044
	Kendall's tau-c	-0.037
Nieuwe variabele (omgedraaid): bezoeken van religieuze dienst	Kendall's tau-b	+0.044
	Kendall's tau-c	+0.037
Belang van God in iemands leven	Kendall's tau-b	-0.004
	Kendall's tau-c	-0.004
Momenten van gebed, meditatie...	Phi	<u>+0.106</u>
	Cramer's V	<u>+0.106</u>
Bidden tot God buiten een religieuze dienst	Kendall's tau-b	+0.009
	Kendall's tau-c	+0.008

Figuur 4.2.11 Associatie van religie met geluk in Nederland in 2000

De associatie-maten Kendall's tau-b en Kendall's tau-c meten elk op een iets andere manier associatie van de variabelen. Het verschil tussen deze twee maten is dat Kendall's tau-c een variant is van Kendall's tau-b, maar dan voor een groter aantal waarnemingen of een grotere tabel. Kendall's tau-b en tau-c zijn dus twee verschillende associatie-maten; daarom is het bijzonder dat sommigen per variabele ongeveer hetzelfde cijfer geven. De betrouwbaarheid en juistheid van de cijfers is daardoor hoog! Doordat verschillende associatie-maten per variabele hetzelfde getal als uitkomst hebben, kloppen de cijfers zeer waarschijnlijk.

De waarden van Kendall's tau-b en tau-c kunnen uiteenlopen van -1 tot $+1$. Kendall's tau-b is -1 wanneer er een perfect negatief verband is en dus alle hoge waarden op de eerste variabele samengaan met lage waarden op de tweede variabele. Tau-b is $+1$ wanneer er een positief verband is. Wanneer deze maat gelijk is aan nul, is er geen associatie. Dit geldt ook voor Kendall's tau-c. Kendall's tau-b en tau-c zijn symmetrische associatiematen. Dit houdt in dat er in de berekeningen van de maten geen aannames gemaakt zijn over welke variabele invloed uitoefent op welke andere variabele.

De associatiematen Phi en Cramer's V geven hetzelfde cijfer bij variabelen met twee antwoordcategorieën, dus zij zijn gelijk bij dichotome variabelen. Dit is ook te zien in figuur 4.2.11.

Het verschil tussen Phi en Cramer's V is dat Cramer's V rekening houdt met het aantal rijen en kolommen (aantal antwoordcategorieën) van de variabelen. Phi houdt hier geen rekening mee. Bij Phi is het zo dat als een tabel meer dan twee rijen of kolommen heeft, Phi groter is dan één. Phi en Cramer's V kunnen in mijn onderzoek een waarde hebben uiteenlopend van 0 tot 1.

Uit figuur 4.2.11 valt af te lezen dat er alleen wat hogere cijfers te vinden zijn bij de associatie van 'geluk' met 'behoren tot een kerkelijke organisatie' en 'momenten van gebed/meditatie'. Daarbij is het verband bij 'het behoren tot een kerkelijke organisatie' sterker dan 'momenten van gebed/meditatie', maar het blijven toch ook relatief lage cijfers en dus zwakke verbanden. De andere variabelen hebben helemaal een verwaarloosbaar laag cijfer en lage uitkomst van de associatie-maten.

Religious denomination (=religieuze denominatie) vormt een uitzondering ten opzichte van de andere variabelen die religiositeit meten, omdat *religieuze denominatie* een lager meetniveau heeft dan de andere variabelen. *Religieuze denominatie* is een variabele van nominaal

meetniveau. Daarom heb ik ook gekozen voor iets wat gebruikt kan worden voor nominaal meetniveau: ik heb de ‘Bonferroni multiple comparison test’ gebruikt.

Deze test vergelijkt paarsgewijs de gemiddelde score op geluk tussen twee verschillende denominaties. Ik heb deze test gebruikt, omdat ik op deze manier (significante) verschillen tussen de scores op geluk van verschillende religieuze denominaties in Nederland kan ontdekken. De uitkomsten van de ‘Bonferroni multiple comparison test’ in Nederland staan in een hele grote tabel: deze is te vinden in appendix twee. Uit deze tabel blijkt dat het verschil in gemiddeld geluk erg klein is: de gemiddelde score op de variabele ‘geluk (levensvoldoening)’ is voor alle religieuze denominaties in Nederland nagenoeg gelijk! De nul ligt tevens vrijwel steeds binnen het 95% betrouwbaarheidsinterval en dus zijn er geen significante verschillen tussen de gemiddelde scores op geluk van de religieuze denominaties.

Conclusie

Bij twee van de acht variabelen is er een verband met geluk/levensvoldoening. Er is een verband tussen het behoren tot een kerkelijke organisatie en geluk en er is een verband tussen ‘momenten van gebed/meditatie’ en ‘geluk’. Deze verbanden zijn zwak (waarbij ‘behoren tot een kerkelijke organisatie’ en ‘geluk’ een sterker verband is dan ‘momenten van gebed/meditatie’ en ‘geluk’), maar het zijn wel positieve (+) verbanden en dat houdt in dat hoe religieuzer men is, hoe gelukkiger. Twee van de acht variabelen is echter slechts een kwart van de variabelen, een klein aantal, en er is dus in Nederland nauwelijks sprake van een relatie tussen religie en geluk.

§ 4.3: Relatie tussen religie en geluk in subgroepen: bivariate analyse

Onder de gehele Nederlandse bevolking lijkt de relatie tussen religie en geluk nauwelijks aanwezig te zijn. Deze relatie zou misschien wel kunnen bestaan onder bepaalde subgroepen in de samenleving. Zoals in het theoretische gedeelte van deze scriptie ook al naar voren kwam, zou het kunnen zijn dat bijvoorbeeld onder ouderen deze relatie wel aanwezig is en sterker is dan onder jongeren. Ik heb ervoor gekozen om onder vijf subgroepen te onderzoeken of de relatie tussen religie en geluk onder hen wèl aanwezig is. Deze groepen zijn: werkend/werkloos, man/vrouw, burgerlijke staat, opleiding, leeftijd. Ik heb voor deze subgroepen gekozen, omdat de mensen uit deze subgroepen misschien vanwege bepaalde (minder goede) omstandigheden in hun leven meer behoefte hebben aan steun en houvast in het leven en die steun zoeken bij God, een religieuze denominatie of andere gelovigen. Ik wil in deze paragraaf dus de hypothese uit paragraaf 2.6 onderzoeken. Deze hypothese luidde als volgt: *de relatie tussen religie en geluk is vooral sterk onder mensen die extra behoefte hebben aan sociale en emotionele ondersteuning.*

Werk

Als eerste de subgroep ‘werkend/werkloos’. Mensen die werkloos zijn, zullen eerder hun steun zoeken bij een religie/God, omdat ze zelf niet voor inkomsten kunnen zorgen en hele dagen thuiszitten bij gebrek aan werk.

Aspect religie	Relatie met geluk	
	werklozen	werkenden
tijd doorbrengen met mensen in de kerk	+	0
behoren tot een kerkelijke organisatie	0	+
behoren tot een religieuze denominatie	0	0
welke religieuze denominatie	0	0
bezoeken van religieuze dienst	0	+
belang van God in iemands leven	0	0
momenten van gebed, meditatie...	0	0
bidden tot God buiten een religieuze dienst	0	0

+ = positief verband, - = negatief verband, 0 = geen verband

Figuur 4.3.1 Relatie tussen religie en geluk onder mensen met en zonder betaald werk in Nederland in 2000

Over het algemeen is er dus geen relatie, maar in een drietal gevallen wel. Ten eerste blijkt onder werklozen de relatie tussen ‘tijd doorbrengen met mensen in je kerk’ en de invloed daarvan op geluk aanwezig te zijn. Mensen die geen werk hebben, hebben overdag meer tijd dan mensen die aan het werken zijn. Werklozen zullen daardoor meer tijd hebben om tijd door te brengen met mensen in de kerk en daar gelukkig van worden! Onder werkenden blijkt er een relatie te zijn tussen ‘het behoren tot een kerkelijke organisatie’ en ‘hoe vaak men naar de kerk gaat’ enerzijds, en ‘geluk’ anderzijds.

Sekse

Ten tweede de subgroep mannen/vrouwen. Uit de literatuur blijkt dat onder vrouwen over het algemeen de relatie tussen religie en geluk meer aanwezig/sterker is dan onder mannen (zie ook paragraaf 2.3). Is dat ook het geval in Nederland vandaag de dag? Of is het juist andersom? Is het verband tussen religie en geluk bij mannen sterker dan bij vrouwen?

Aspect religie	Relatie met geluk	
	mannen	vrouwen
tijd doorbrengen met mensen in de kerk	+	0
behoren tot een kerkelijke organisatie	0	0
behoren tot een religieuze denominatie	0	0
welke religieuze denominatie	+	0
bezoeken van een religieuze dienst	+	0
belang van God in iemands leven	0	0
momenten van gebed, meditatie...	0	0
bidden tot God buiten een religieuze dienst	0	0

+ = positief verband, - = negatief verband, 0 = geen verband

Figuur 4.3.2 Relatie tussen religie en geluk onder mannen en vrouwen in Nederland in 2000

In slechts een drietal gevallen is er onder mannen een relatie tussen religie en geluk. Bij vrouwen is er helemaal geen relatie met geluk.

Burgerlijke staat

De derde subgroep is ‘burgerlijke staat’. Er zijn vijf categorieën: getrouwd, gescheiden (*divorced*), uit elkaar gegaan (*separated*), weduwe/weduwenaar, alleenstaand/nooit getrouwd. Het zou zo kunnen zijn dat mensen steun zoeken bij een God of bij mensen van de kerk of een religieuze denominatie, wanneer zij geen partner hebben bij wie zij steun kunnen zoeken.

Aspect religie	Relatie met geluk				
	getrouwd	gescheiden	uit elkaar gegaan	weduwen/ weduw- naren	alleen- staand/ ongetrouwd
tijd doorbrengen met mensen in de kerk	0	0	0	0	0
behoren tot een kerkelijke organisatie	0	0	0	0	0
behoren tot een religieuze denominatie	0	0	0	0	0
welke religieuze denominatie	0	0	0	0	0
bezoeken van religieuze dienst	0	0	0	0	0
belang van God in iemands leven	0	+	0	0	+
momenten van gebed, meditatie...	0	0	0	0	0
bidden tot God buiten een religieuze dienst	0	0	0	0	0

+ = positief verband, - = negatief verband, 0 = geen verband

Figuur 4.3.3 Relatie tussen religie en geluk onder mensen met een bepaalde burgerlijke staat in Nederland in 2000

Er blijkt maar in twee gevallen een verband te zijn wat burgerlijke staat betreft, en dit kan aan puur toeval worden toegeschreven.

Opleiding

De volgende subgroep is de hoogste opleiding die men behaald heeft. Eén is de laagste opleiding (de basisschool niet hebben afgerond) en acht is de hoogste opleiding (universiteit) in een land.

Aspect religie	Relatie met geluk							
	1 (lage opleiding)	2	3	4	5	6	7	8 (hoge opleiding)
tijd doorbrengen met mensen in de kerk	0	+	+	0	0	0	0	0
behoren tot kerkelijke organisatie	0	0	0	0	0	0	0	0
behoren tot religieuze denominatie	+	0	0	0	0	0	0	0
welke religieuze denominatie	0	0	0	0	0	0	0	+
bezoeken van religieuze dienst	0	0	+	0	0	0	0	0
belang van God in iemands leven	0	0	0	+	0	0	0	0
momenten van gebed, meditatie...	+	0	0	+	+	0	+	0
bidden tot God buiten een religieuze dienst	0	0	0	0	0	0	0	0

+ = positief verband, - = negatief verband, 0 = geen verband

Figuur 4.3.4 Relatie tussen religie en geluk onder mensen met een hoge of een lagere opleiding in Nederland in 2000

In 10 van de 64 mogelijkheden is er in een subgroep wel een relatie tussen religie en geluk. Het is echter niet duidelijk en helder in welke groepen (dus met lage opleiding of juist met hoge opleiding) de relatie tussen religie en geluk aanwezig is.

Leeftijd

De vijfde subgroep is 'leeftijd'. Uit diverse onderzoeken blijkt dat de relatie tussen religie en geluk vooral onder ouderen aanwezig is. Er is een onderverdeling gemaakt in drie leeftijdsgroepen: jongeren (15 –29 jaar), volwassenen (30-49 jaar), ouderen (50 jaar en ouder).

Aspect religie	Relatie met geluk		
	15-29 jaar	30-49 jaar	50 jaar en ouder
tijd doorbrengen met mensen in de kerk	0	0	+
behoren tot kerkelijke organisatie	0	0	+
behoren tot religieuze denominatie	0	0	0
welke religieuze denominatie	0	0	0
bezoeken van religieuze dienst	0	0	+
belang van God in iemands leven	0	0	0
momenten van gebed, meditatie...	0	0	0
bidden tot God buiten een religieuze dienst	0	0	0

+ = positief verband, - = negatief verband, 0 = geen verband

Figuur 4.3.5 Relatie tussen religie en geluk onder oude en jongere mensen in Nederland in 2000

Er blijkt drie keer een verband te zijn tussen religie en geluk onder ouderen. Hier blijkt dus dat de relatie tussen bepaalde indicatoren van religie en geluk onder ouderen (en niet bij jongeren of mensen onder de 50) aanwezig is. Dit is het geval bij het tijd doorbrengen met mensen in je kerk, het behoren tot een kerkelijke organisatie en de frequentie waarmee je een religieuze dienst bezoekt.

§ 4.4: Multivariate analyse

Wanneer men de invloed wil nagaan van een of meerdere onafhankelijke variabelen (X) op een afhankelijke variabele (Y), komt men al snel bij lineaire regressie analyse uit. Hierbij is er één afhankelijke variabele (in dit geval is dat ‘geluk’) en zijn er meerdere onafhankelijke variabelen (in dit geval variabelen die over ‘religie’ gaan).

Ik heb een multivariate analyse uitgevoerd en hiervoor heb ik gebruikgemaakt van de regressie-analyse. Zeven van de acht variabelen voor religie heb ik in een regressie gestopt om te kijken of ze onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben. Voor deze techniek was de variabele ‘Tot welke religieuze denominatie men behoort’ minder geschikt, omdat dit een variabele is van een te laag meetniveau. De variabele ‘Tot welke religieuze denominatie men behoort’ heb ik daarom niet in de regressie opgenomen.

De zeven variabelen van religie heb ik in een lineaire regressie gestopt. De lineaire regressie methode wordt gebruikt om waarden van een bepaalde variabele te voorspellen aan de hand van waarden van een andere variabele. Een lineaire regressie veronderstelt dat de verbanden ook lineair zijn. In de figuren in § 4.2 is niet altijd een duidelijke loop van de lijn te ontdekken, maar in de meeste figuren is ongeveer een rechte lijn te zien (=een lineair verband en dus geen kwadratisch verband of een exponentieel verband). Daarom heb ik gekozen voor een lineaire regressie.

In de figuren in deze paragraaf komen R , R^2 en adjusted R^2 voor. R is de absolute waarde van de correlatie-coëfficiënt. R^2 is het kwadraat van R en dit geeft aan welk deel van de variantie van de afhankelijke variabele (‘geluk/levensvoldoening’) wordt verklaard door het regressiemodel. Een R^2 van 0.94 verklaart 94%; als R^2 één zou zijn, verklaart deze 100%! De adjusted R^2 maakt op basis van N (=aantal cases) en k (=het aantal onafhankelijke variabelen: de ‘religie’ variabelen) een schatting van R^2 van de populatie. Het verschil tussen R^2 en adjusted R^2 is dus dat R^2 gaat over de steekproef, terwijl adjusted R^2 gaat over de populatie en adjusted R^2 ook rekening houdt met het aantal variabelen dat in het model wordt opgenomen.

In deze paragraaf is de eerste regressie-analyse er één waarin telkens een variabele weggelaten wordt, om uiteindelijk te bepalen welke variabelen het cijfer van R^2 bepalen (Figuur 4.4.1). De ‘religie’ variabelen (de zgn. voorspellers) worden in het eerste model allemaal ingevoerd. Vervolgens worden er stuk voor stuk ‘religie’ variabelen uit het model

verwijderd om te kijken of ze wel echt nodig zijn en dit gaat door totdat uitsluitend variabelen overblijven die onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben en het cijfer van R^2 vormen.

Het model bevat deze Indicatoren voor religie:	R	R^2	Aangepaste /adjusted R^2	Indicatoren die niet in dit model voorkomen:
Model 1 (alle indicatoren): -behoren tot een kerkelijke organisatie -momenten van gebed/meditatie... -tijd doorbrengen met mensen in de kerk -belang van God in iemands leven -behoren tot een religieuze denominatie -bezoeken van religieuze dienst -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.150	0.022	0.014	
Model 2: -behoren tot een kerkelijke organisatie -momenten van gebed/meditatie... -belang van God in iemands leven -behoren tot een religieuze denominatie -bezoeken van religieuze dienst -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.150	0.022	0.015	-tijd doorbrengen met mensen in de kerk
Model 3: -behoren tot een kerkelijke organisatie -belang van God in iemands leven -behoren tot een religieuze denominatie -bezoeken van religieuze dienst -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.149	0.022	0.016	-tijd doorbrengen met mensen in de kerk -momenten van gebed/meditatie...
Model 4: -behoren tot een kerkelijke organisatie -belang van God in iemands leven -bezoeken van religieuze dienst -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.147	0.022	0.017	-tijd doorbrengen met mensen in de kerk -momenten van gebed/meditatie... -behoren tot een religieuze denominatie
Model 5: -behoren tot een kerkelijke organisatie -bezoeken van religieuze dienst -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.138	0.019	0.016	-tijd doorbrengen met mensen in de kerk -momenten van gebed/meditatie... -behoren tot een religieuze denominatie -belang van God in iemands leven

Figuur 4.4.1 Regressie: levensvoldoening & religie in Nederland in 2000

In model één in figuur 4.4.1 is te zien dat als alle variabelen voor religie in het model worden opgenomen, R^2 0.022 is: dit is een laag getal.

Uit figuur 4.4.1 komt ook naar voren dat R^2 0.022 wordt verklaard door vier variabelen, namelijk door ‘behoren tot een kerkelijke organisatie’, ‘belang van God in iemands leven’, ‘bezoeken van religieuze dienst’, ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’. De andere ‘religie’ variabelen zijn dus niet van belang voor het verklaren van het meten van religie (en het verband daarvan met geluk). Dit is ook te zien aan het cijfer bij de aangepaste/adjusted R^2 : deze is het hoogste bij model vier. Adjusted R^2 geeft een betrouwbaarder cijfer dan R^2 . In model vier is adjusted R^2 0.017: als men deze vermenigvuldigt met honderd, krijgt men 1.7%. Dit betekent dat de vier ‘religie’ variabelen in model vier voor 1.7% de variantie in geluk in de Nederlandse populatie verklaren: dit is heel weinig.

De tweede regressie-analyse in deze paragraaf is een stapsgewijze regressie (Figuur 4.4.2). Bij de stapsgewijze methode wordt per stap één ‘religie’ variabele aan het model toegevoegd in de volgorde van relatieve invloed op de afhankelijke variabele ‘geluk’. De ‘religie’ variabele met de hoogste waarde wordt dus als eerste aan het model toegevoegd. Voor iedere variabele daarna wordt de invloed gecontroleerd voor de variabelen die al zijn opgenomen in het model. Door deze stapsgewijze regressie wordt het relatieve belang van de verschillende variabelen zichtbaar en worden variabelen die niet significant zijn, niet opgenomen in het model.

Het model bevat deze Indicatoren voor religie:	R	R^2	Aangepaste /adjusted R^2	Indicatoren die niet in dit model voorkomen:
Model 1: -behoren tot een kerkelijke organisatie	0.092	0.008	0.007	-momenten van gebed/meditatie... -tijd doorbrengen met mensen in de kerk -belang van God in iemands leven -behoren tot een religieuze denominatie -bezoeken van religieuze dienst -bidden tot God buiten een religieuze dienst
Model 2: -behoren tot een kerkelijke organisatie -belang van God in iemands leven	0.126	0.016	0.014	-momenten van gebed/meditatie... -tijd doorbrengen met mensen in de kerk -behoren tot een religieuze denominatie -bezoeken van religieuze dienst -bidden tot God buiten een religieuze dienst

Figuur 4.4.2 Stapsgewijze regressie: levensvoldoening & religie in Nederland in 2000

Zoals uit figuur 4.4.2 (een stapsgewijze regressie) blijkt, zijn echter de sterkste factoren die geluk bepalen ‘het behoren tot een kerkelijke organisatie’ en ‘het belang van God in iemands leven’. Samen hebben ze een R^2 van 0.016. Adjusted R^2 geeft een betrouwbaarder cijfer dan R^2 . In model twee is adjusted R^2 0.014: als men deze vermenigvuldigt met honderd, krijgt men 1.4%. Dit betekent dat deze twee ‘religie’ variabelen voor 1.4% de variantie in geluk in de Nederlandse populatie verklaren: dit is niet veel.

Ook uit de metingen van associatie (in een eerdere paragraaf in dit hoofdstuk) met behulp van associatie-maten kwam de variabele ‘het behoren tot een kerkelijke organisatie’ naar voren als een bepalende factor. Vooral het behoren tot een kerkelijke organisatie blijkt van de ‘religie variabelen’ in Nederland dus gelukkig te maken (de adjusted R^2 is in model één van figuur 4.4.2 echter slechts 0.7%: een laag getal).

Hoofdstuk 5: Religie en geluk in Denemarken

§ 5.1: Waarom Denemarken?

In Nederland blijkt er nauwelijks verband te bestaan tussen religie en geluk. Maar: klopt dit wel? Om dit te onderzoeken heb ik gekozen om voor een vergelijkbaar land ook een analyse te doen. Als ‘controleland’ voor Nederland heb ik voor het land Denemarken gekozen.

Waarom heb ik voor Denemarken gekozen? Waarom niet voor een ander West-Europees land?

Hoewel er sinds 1849 godsdienstvrijheid in Denemarken bestaat, is volgens de grondwet de evangelisch-lutherse kerk de nationale Volkskerk van Denemarken. Deze kerk wordt voor een groot deel door de staat gefinancierd. Ongeveer 87% van de bevolking is evangelisch-luthers. Dit hoge aantal komt omdat Denen geboren worden binnen de Lutherse kerk en ongeveer 1% van hun belastingen betalen aan de Lutherse kerk. De Denen worden gedoopt, getrouwd en begraven vanuit deze kerk. Het maakt simpelweg deel uit van de Deense cultuur. Wil men geen lid zijn van de Lutherse kerk, dan moet men feitelijk de kerk verlaten of wanneer er een kind geboren wordt, moeten de ouders uitdrukkelijk vermelden als het kind geen lid wordt van deze kerk. (Ouders moeten ook naar de kerk om daar het kind de naam te geven. Ook is het zo dat als iemand geen lid is van deze kerk, het een hoop geld kost om begraven te worden.) Daarom is een groot deel van de Deense bevolking evangelisch-luthers. Slechts een deel daarvan gaat ook daadwerkelijk regelmatig naar de kerk. De Denen zijn op papier dus protestant/Luthers; zoals vroeger de Nederlandse Republiek was geworteld in het calvinisme.

Sinds de hervorming van 1536 stelde het Rooms-katholicisme niet zoveel meer voor. Op dit moment zijn er ongeveer 32000 rooms-katholieken in Denemarken. Verder zijn er nog ongeveer 6500 Joden. Denemarken is echter net als Nederland een gesecculariseerd land en een land waar religie als een privé-aangelegenheid gezien wordt.

De Denen gelden als de ‘Italianen’ onder de Scandinaviërs: zij zijn meer levensgenieters en minder puriteins dan de Noren en de Zweden. De Nederlanders en de Scandinaviërs zijn moderne wereldburgers. De Denen, Zweden en de Nederlanders scoren het hoogste op

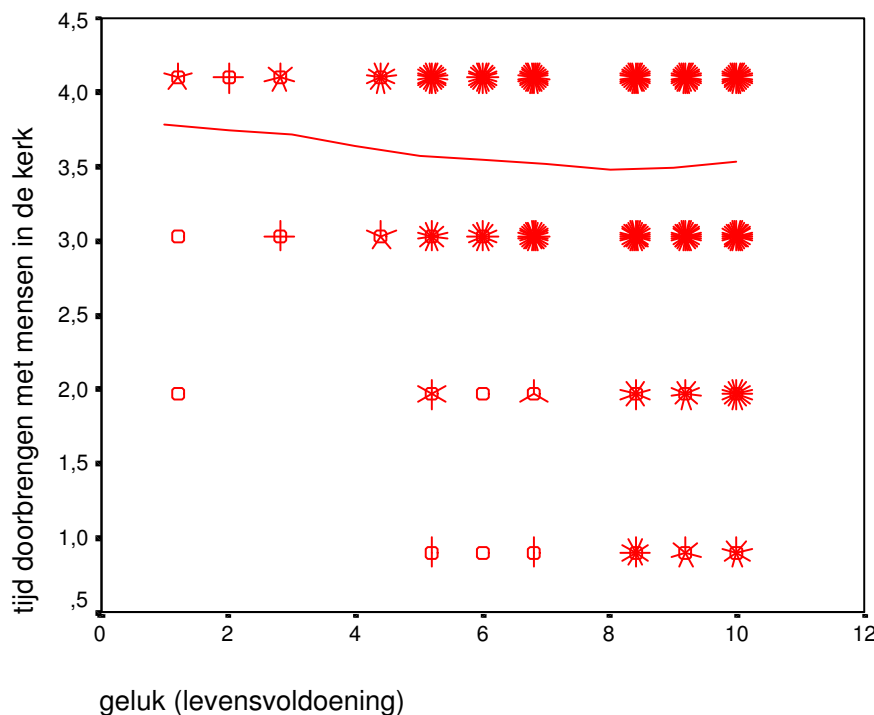
persoonlijke vrijheid, tolerantie en emancipatie. Dit komt naar voren uit de ‘Atlas of European Values’, geschreven door drie onderzoekers van de Universiteit van Tilburg⁵². Verder komt naar voren dat Nederlanders met de Denen tot de categorie Europeanen behoren die de meeste affiniteit hebben met een omschrijving als “*Er bestaat wel een soort van God, geest of levenskracht*”, maar verder weinig hechten aan een persoonlijke God.

---

⁵² Halman, L. , Luijkx, R. & Zundert, M. van (2005). Atlas of European Values. Leiden: Uitgeverij Brill.

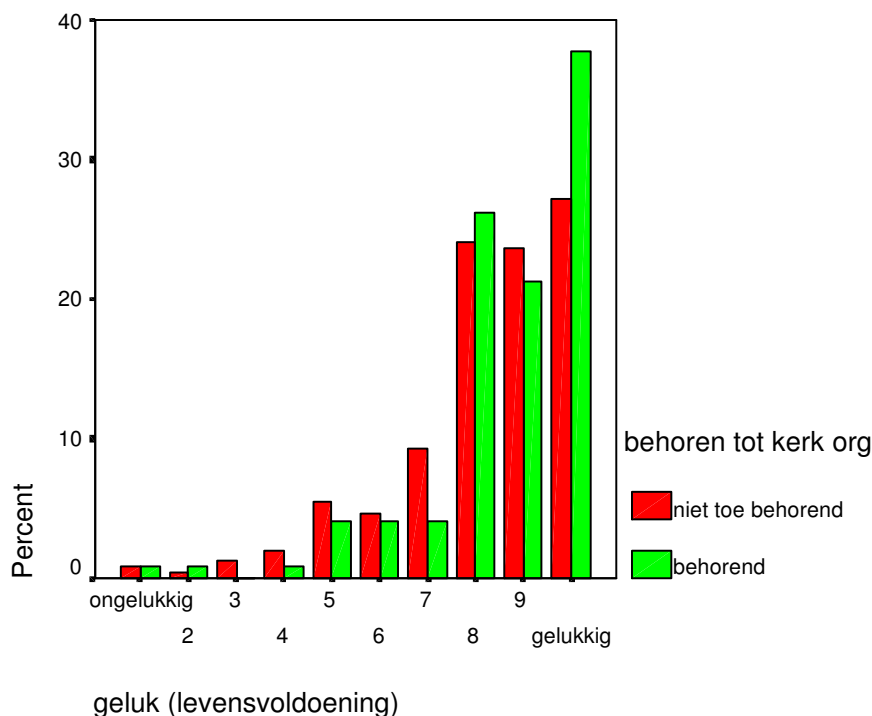
§ 5.2: Relatie tussen religie en geluk: bivariate analyse

Voor Denemarken heb ik dezelfde indicatoren voor religie en voor geluk gebruikt als voor Nederland om zo tot een goed vergelijk tussen de twee landen te komen. Ik heb grafische technieken gebruikt om een verband tussen ‘religie’ en ‘levensvoldoening’ te visualiseren. Tevens heb ik associatie-maten berekend om de sterkte van het verband te kwantificeren. Deze paragraaf bevat ten eerste een aantal figuren en ten tweede een tabel met correlatiecijfers.

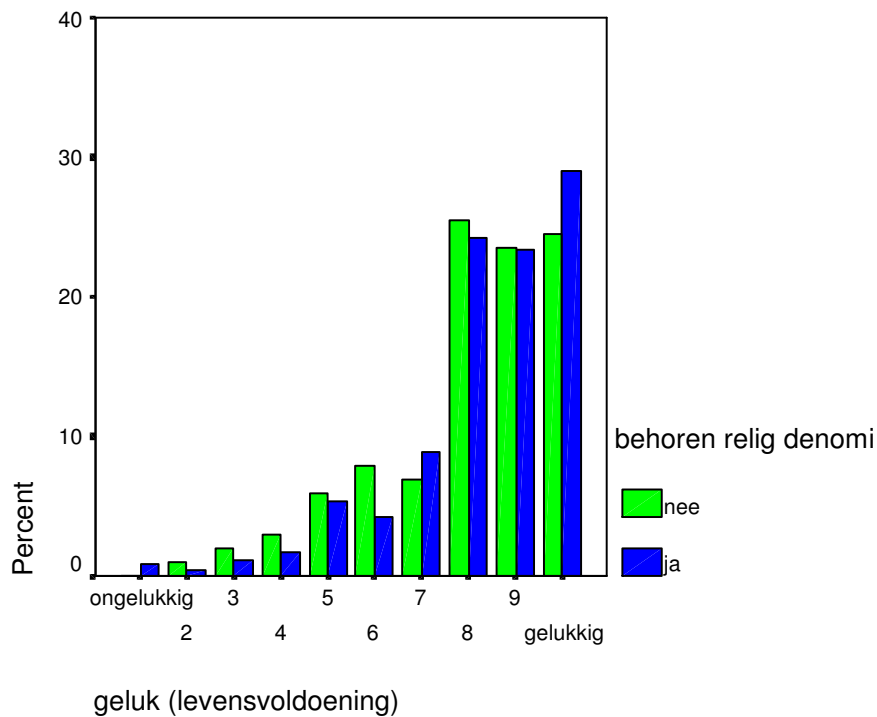
Figuur 5.2.1 Levensvoldoening & tijd die men doorbrengt met mensen in de kerk in Denemarken in 2000

In figuur 5.2.1 is te zien dat de meeste mensen hoog scoren op de variabele voor geluk. De antwoordcategorieën van de variabele ‘tijd doorbrengen met mensen in de kerk’ zijn: 1=wekelijks, 2=een of twee keer per maand, 3=slechts een paar keer per jaar, 4=helemaal niet of nooit. Op deze variabele scoren de meeste mensen een drie of een vier en dat wil zeggen dat ze weinig of helemaal geen tijd doorbrengen met mensen in de kerk. De lijn in de grafiek loopt dan ook tussen de getallen drie en vier.

Figuur 5.2.2 Levensvoldoening & het wel/niet behoren tot een kerkelijke organisatie in Denemarken in 2000

In figuur 5.2.2 komt (ongeveer) naar voren dat mensen in Denemarken die niet tot een kerkelijke organisatie behoren, laag scoren op de schaal voor geluk (en dus ongelukkig zijn) en mensen die wèl tot een kerkelijke organisatie behoren hoog scoren (en dus gelukkig zijn). Een uitzondering vormt het cijfer negen als score voor geluk (levensvoldoening). De score op de associatie-maten Phi en Cramer's V zijn 0.105 (zie de tabel aan het einde van deze paragraaf) en dat betekent dat er sprake is van een zwak verband tussen het behoren tot een kerkelijke organisatie en geluk. Het verband is echter positief (+): er is een positief samengaan van de 'religie' variabelen en de variabele 'levensvoldoening'. Dat betekent waarschijnlijk dat mensen die tot een kerkelijke organisatie behoren, gelukkiger zijn dan mensen die niet tot een kerkelijke organisatie behoren (zie ook figuur 5.2.2).

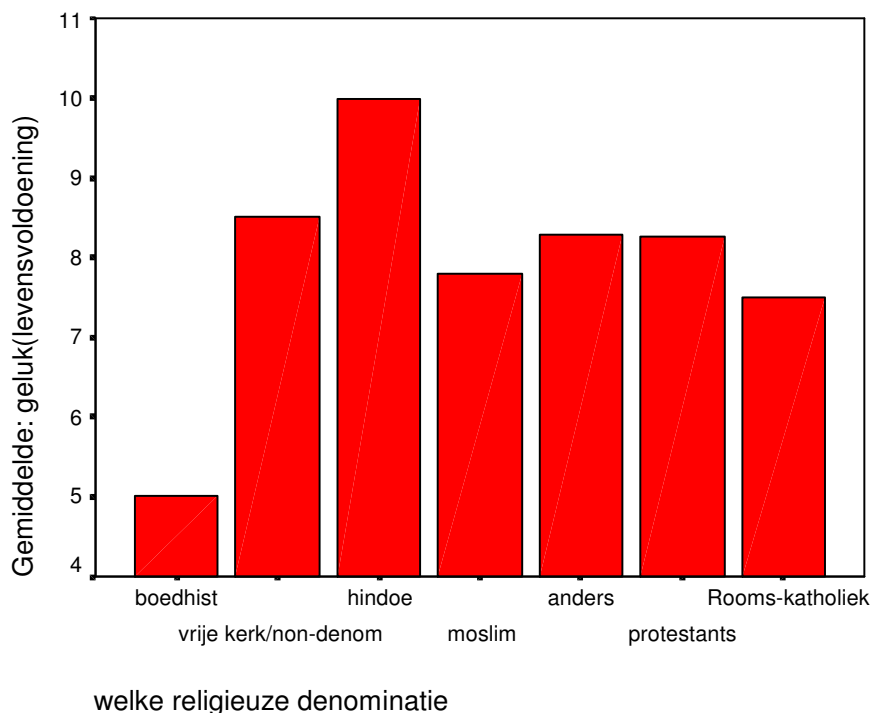

Figuur 5.2.3 Levensvoldoening & het wel/niet behoren tot een religieuze denominatie in Denemarken in 2000

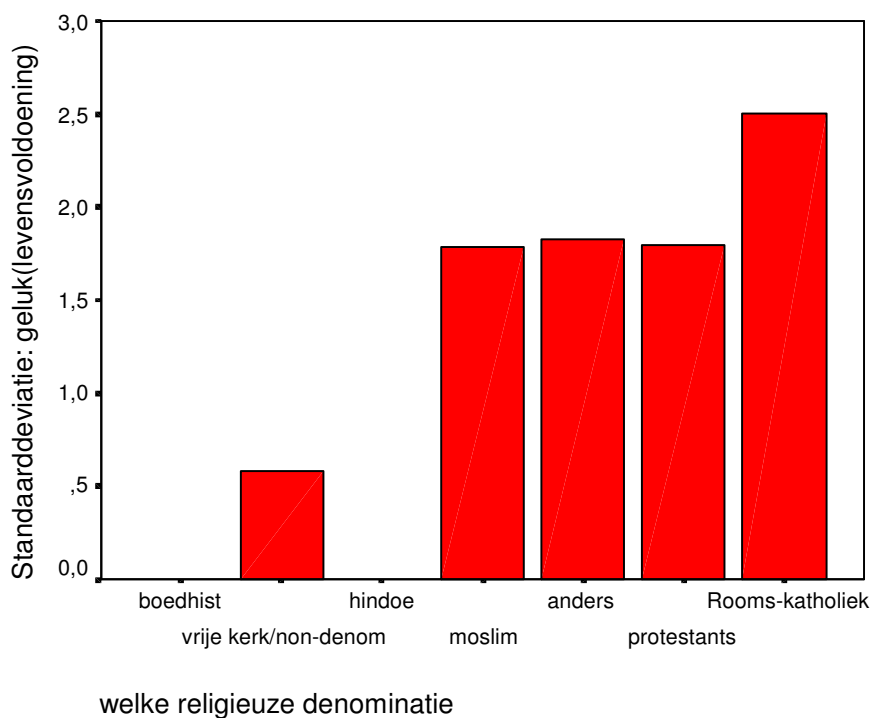
De antwoordmogelijkheden voor de variabele ‘het wel of niet behoren tot een religieuze denominatie’ zijn: 0=nee, 1=ja. Er zijn dus twee antwoordmogelijkheden zoals ook te zien is in figuur 5.2.3.

Per cijfer dat men scoort op de variabele ‘levensvoldoening’ (0-10) behoren telkens ongeveer evenveel mensen wel en evenveel mensen niet tot een religieuze denominatie (zie figuur 5.2.3). Hier valt uit af te leiden dat er waarschijnlijk geen samengaan is van ‘behoren tot een religieuze denominatie’ en ‘levensvoldoening’.

Het maakt voor je geluk (levensvoldoening) niet uit of je wel of niet tot een religieuze denominatie behoort, want beide groepen mensen zijn even gelukkig.

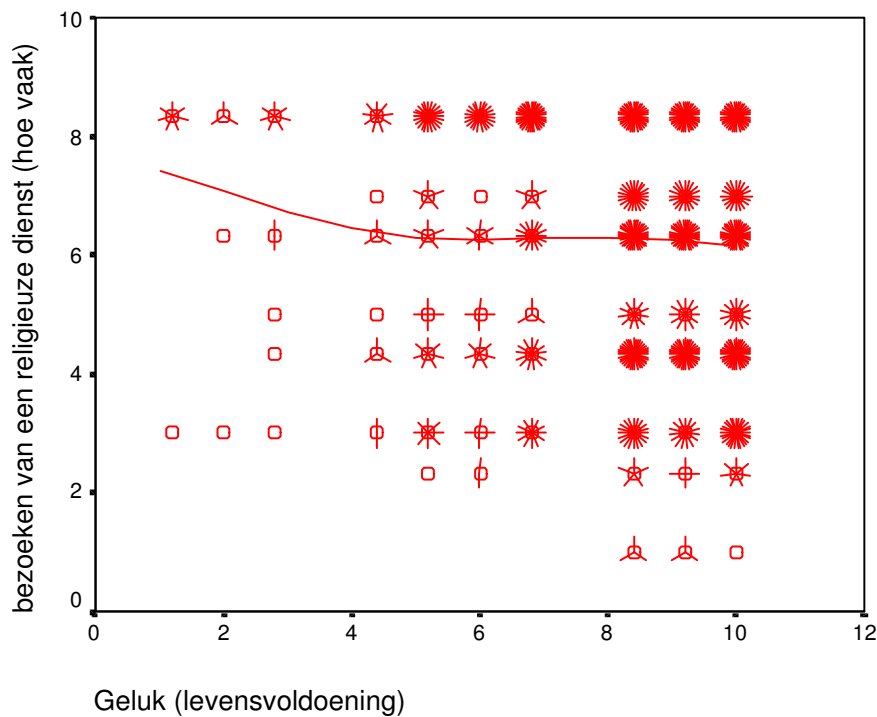
Figuur 5.2.4 Gemiddelde levensvoldoening & de verdeling over de verschillende religieuze denominaties in Denemarken in 2000

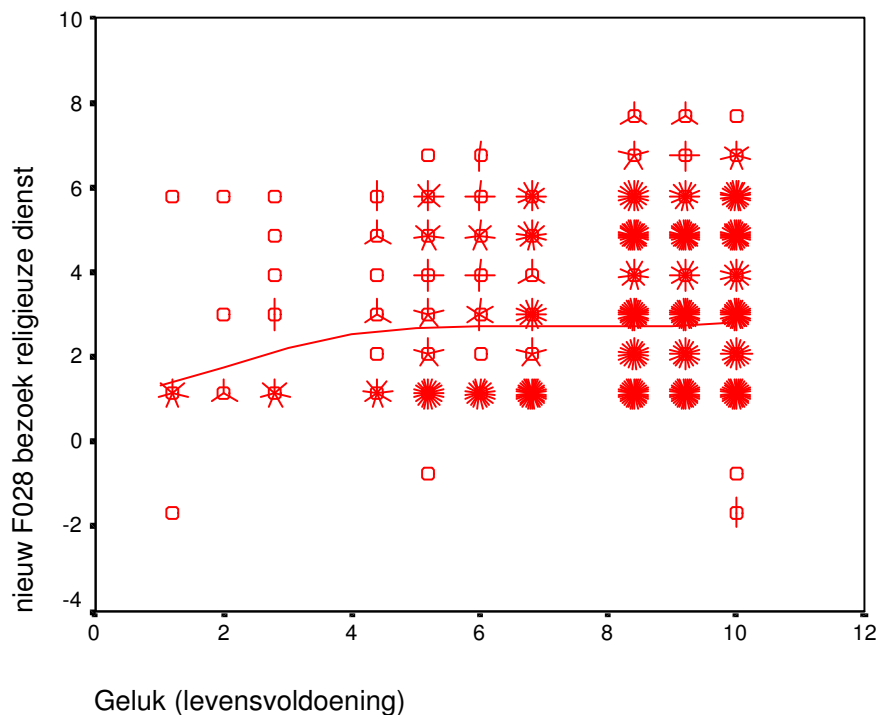
Figuur 5.2.5 Standaarddeviatie levensvoldoening & de verdeling over de verschillende religieuze denominaties in Denemarken in 2000

Bij de variabele ‘welke religieuze denominatie’ zijn er natuurlijk een heleboel antwoordmogelijkheden, omdat er een heleboel religieuze denominaties zijn. In figuur 5.2.4 is te zien dat in Denemarken de meeste aanhangers van religieuze denominaties een acht scoren

op de schaal voor geluk! Twee uitzonderingen daarop zijn het boeddhisme en hindoeïsme: het boeddhisme scoort laag (een vijf), terwijl het hindoeïsme heel hoog scoort (een tien). Uit figuur 5.2.5 (zie de standaarddeviatie; deze is nul voor de denominaties hindoeïsme en boeddhisme) en uit het ‘World Values survey’ databestand blijkt dat er maar één respondent is die hindoe is en één respondent die boeddhist is. Dit kan een verklaring zijn voor de uitschieters op de geluksschaal van de religieuze denominaties hindoeïsme en boeddhisme.

Figuur 5.2.6 Levensvoldoening & frequentie van het bezoeken van een religieuze dienst in Denemarken in 2000

Figuur 5.2.7 Levensvoldoening & (de omgekeerde/nieuwe variabele) frequentie van het bezoeken van een religieuze dienst in Denemarken in 2000

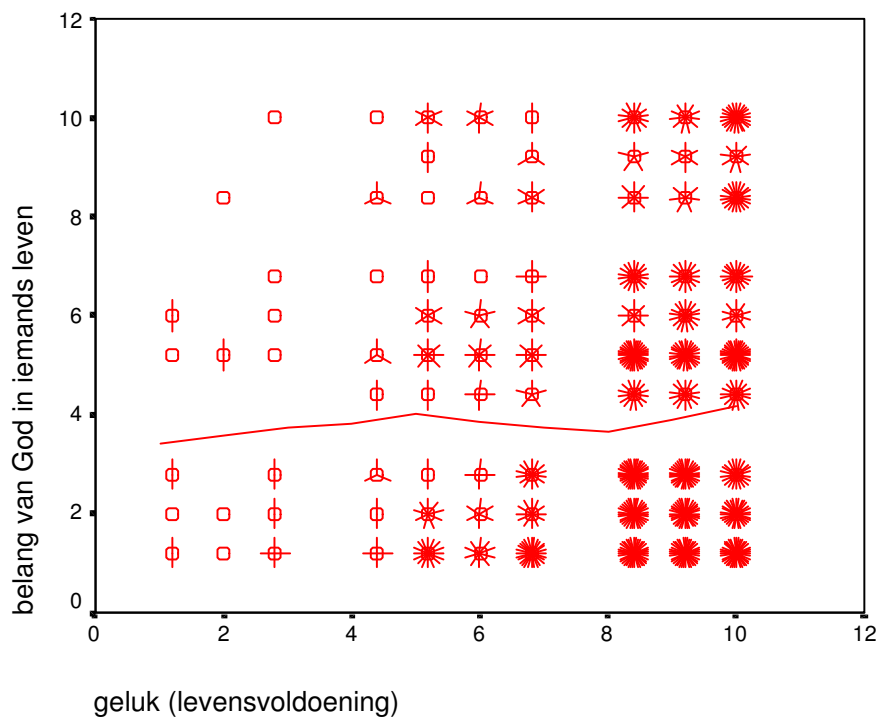
De meeste respondenten scoren een vier, zes of een acht op de variabele ‘frequentie van het bezoeken van een religieuze dienst’ in Denemarken (4=alleen op speciale heilige dagen zoals

Kerst/Pasen, 6=één keer per jaar, 8=nooit/bijna nooit). De lijn in figuur 5.2.6 loopt dan ook rond de score zes (=één keer per jaar).

De lijn in figuur 5.2.6 loopt schuin naar beneden en dat betekent hoe vaker men een religieuze dienst bezoekt, hoe gelukkiger.

Figuur 5.2.7 heeft een lijn die precies tegenovergesteld is aan de lijn in figuur 5.2.6. Maar omdat de nieuwe variabele voor het bezoeken van een religieuze dienst ook precies tegenovergestelde antwoordcategorieën heeft dan de oude variabele, hebben ze beiden dezelfde uitkomst.

Halverwege de figuur is de lijn horizontaal en dat wil zeggen dat er niets verandert: de variabelen ‘levensvoldoening’ en ‘frequentie van het bezoeken van een religieuze dienst’ hebben in Denemarken (bijna) geen invloed op elkaar. Ze gaan dus niet samen.

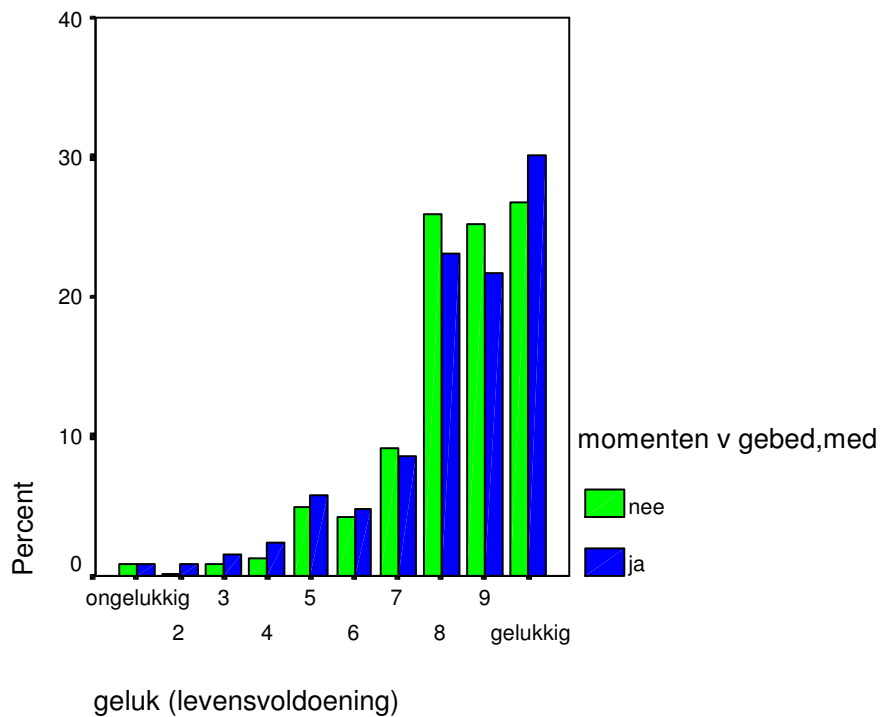
Figuur 5.2.8 Levensvoldoening & het belang van God in iemands leven in Denemarken in 2000

In Denemarken blijken ‘het belang van God in iemands leven’ en ‘geluk’ niet samen te gaan.

Dit is te zien aan de lijn in figuur 5.2.8: deze lijn loopt ongeveer horizontaal.

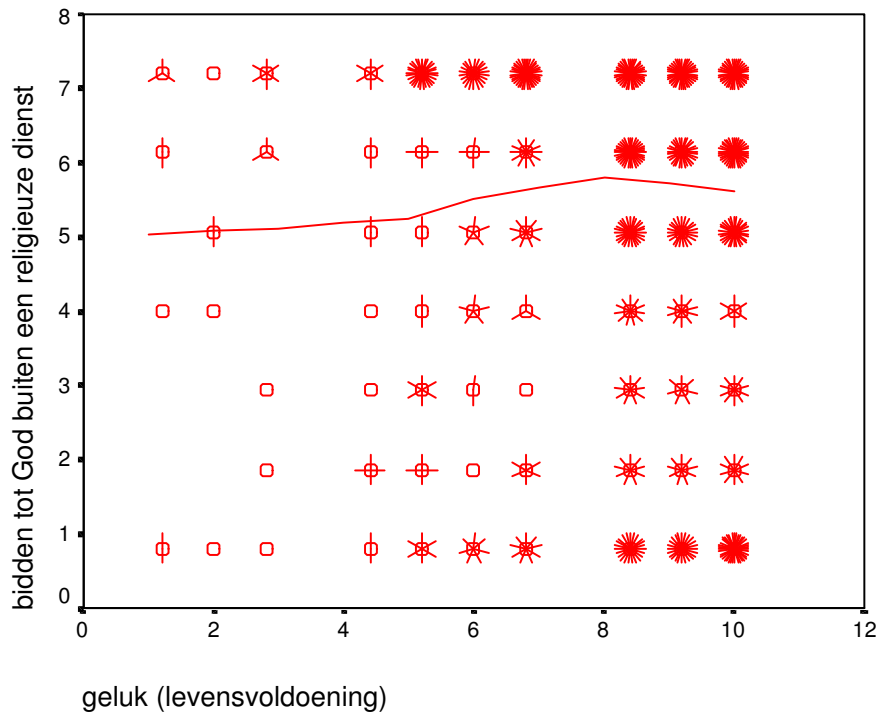
Respondenten konden bij de vraag ‘hoe belangrijk is God in uw leven?’ kiezen uit de antwoordmogelijkheden: 1=helemaal niet belangrijk tot 10=heel belangrijk. De meeste respondenten scoren laag; de lijn in de grafiek schommelt dan ook rond het cijfer vier.

Figuur 5.2.9 Levensvoldoening & het wel/niet kennen van momenten van gebed/meditatie/... in Denemarken in 2000

Bij de variabele ‘momenten van gebed/meditatie’ kon men kiezen uit 0=nee of 1=ja. De verdeling tussen deze twee scores is ongeveer gelijk, zoals te zien is in figuur 5.2.9. Op de geluksschaal scoren de meeste respondenten een zeven of hoger, ongeacht of men wèl of geen momenten van gebed/meditatie kent. Er is dan ook waarschijnlijk geen sprake van een samengaan van momenten van ‘gebed/meditatie’ en ‘levensvoldoening’.

Figuur 5.2.10 *Levensvoldoening & frequentie van gebed tot God buiten een religieuze dienst in Denemarken in 2000*

De variabele ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’ is opgebouwd uit 1=elke dag tot 7=nooit. De meeste respondenten scoren hoog en daarom ligt de lijn in de grafiek ook hoog. Wat opvallend is, is dat er ook een redelijk aantal respondenten op de variabele ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’ een 1 (=elke dag) scoren; zij scoren ook hoog op de geluksschaal (een acht, negen of tien)!

Zoals op de volgende bladzijde in dit hoofdstuk naar voren komt, zijn de scores op de associatie-maten van deze variabele en de variabele ‘levensvoldoening’ in Denemarken heel laag. Ook in figuur 5.2.10 is er niet een duidelijke relatie (of vorm van de lijn in de figuur) te ontdekken tussen ‘hoe vaak men bidt tot God buiten een religieuze dienst’ en ‘levensvoldoening’.

Correlaties

Hieronder worden correlaties weergegeven voor religie en geluk. Een positieve (of negatieve) correlatie betekent niet dat de effecten van religie alleen maar positief (of negatief) zijn. Dit betekent echter wel dat positieve (of negatieve) effecten overheersen. Een nulverband betekent ook niet dat er geen effect is, want positieve en negatieve effecten zouden elkaar kunnen neutraliseren.

	Associatie-maat	Verband met geluk (levensvoldoening)
Tijd doorbrengen met mensen in de kerk	Kendall's tau-b	-0.009
	Kendall's tau-c	-0.008
Behoren tot een kerkelijke organisatie	Phi	<u>+0.105</u>
	Cramer's V	<u>+0.105</u>
Behoren tot een religieuze denominatie	Phi	+0.080
	Cramer's V	+0.080
Bezoeken van religieuze dienst	Kendall's tau-b	-0.033
	Kendall's tau-c	-0.029
Nieuwe variabele (omgedraaid): bezoeken van religieuze dienst	Kendall's tau-b	+0.033
	Kendall's tau-c	+0.029
Belang van God in iemands leven	Kendall's tau-b	+0.038
	Kendall's tau-c	+0.035
Momenten van gebed, meditatie...	Phi	+0.091
	Cramer's V	+0.091
Bidden tot God buiten een religieuze dienst	Kendall's tau-b	+0.004
	Kendall's tau-c	+0.003

Figuur 5.2.11 Associatie van religie met geluk in Denemarken in 2000

De associatie-maten Kendall's tau-b en Kendall's tau-c meten elk op een iets andere manier associatie van de variabelen. Daarom is het bijzonder dat sommigen per variabele ongeveer hetzelfde cijfer geven. De betrouwbaarheid en juistheid van de cijfers is daardoor hoog! Omdat verschillende associatie-maten per variabele hetzelfde getal als uitkomst hebben, kloppen de cijfers zeer waarschijnlijk.

De waarden van Kendall's tau-b en tau-c kunnen uiteenlopen van -1 tot +1.

De associatiematen Phi en Cramer's V geven hetzelfde cijfer bij variabelen met twee antwoordcategorieën, dus zij zijn gelijk bij dichotome variabelen. Dit is ook te zien in figuur 5.2.11. Phi en Cramer's V kunnen een waarde hebben uiteenlopend van 0 tot 1.

Uit figuur 5.2.11 valt af te lezen dat er alleen hogere cijfers te vinden zijn bij de associatie van 'geluk' met 'behoren tot een kerkelijke organisatie'. Daarbij blijft dat echter een zwak verband en relatief lage uitkomsten van Phi en Cramer's V. De andere variabelen hebben helemaal een verwaarloosbaar laag cijfer en lage uitkomsten van de associatie-maten en dus (bijna) geen associatie met geluk.

'*Religious denomination* (=religieuze denominatie)' vormt een uitzondering ten opzichte van de andere variabelen die religiositeit meten, omdat '*religieuze denominatie*' een lager meetniveau heeft dan de andere variabelen. Het is een variabele van nominaal meetniveau. Daarom heb ik ook gekozen voor iets wat gebruikt kan worden voor een variabele van nominaal meetniveau: de 'Bonferroni multiple-comparison test'. Deze test vergelijkt paarsgewijs de gemiddelde score op geluk tussen twee verschillende denominaties. Ik heb deze test gebruikt, omdat ik op deze manier (significante) verschillen tussen de scores op geluk van de verschillende religieuze denominaties kan ontdekken. De uitkomsten van de 'Bonferroni multiple comparison test' in Denemarken staan in een grote tabel: deze is te vinden in appendix 2. In de tabel valt op dat de religieuze denominaties 'hindoeïsme' en 'boedhisme' niet voorkomen: de reden hier voor is dat er in het data-bestand van Denemarken maar één respondent hindoe is en één respondent boedhist en dit is te weinig om in deze test mee te kunnen rekenen. Uit deze tabel blijkt ook dat het verschil in gemiddeld geluk erg klein is: de gemiddelde score op de variabele 'geluk (levensvoldoening)' is voor alle religieuze denominaties in Denemarken ongeveer gelijk! De nul ligt tevens vrijwel steeds binnen het 95% betrouwbaarheidsinterval en dus zijn er geen significante verschillen tussen de gemiddelde scores op geluk in Denemarken van de religieuze denominaties: 'islam', 'Rooms-katholicisme', 'protestantisme', 'Vrije kerk', en 'anders/een andere niet in de lijst voorkomende religieuze denominatie'.

Conclusie

In Denemarken is slechts bij één indicator van religie, dat is bij de variabele ‘of men tot een kerkelijke organisatie behoort’, een wat hogere uitkomst op de associatie-maten en dus een (zwak) verband met geluk! In Nederland was dit ook het geval bij deze variabele, maar ook bij de variabele ‘momenten van gebed/meditatie’. Het verband tussen het behoren tot een kerkelijke organisatie en geluk is een zwak verband, maar wel een positief (+) verband. Dit betekent dat er een positief samengaan is van mensen die tot een kerkelijke organisatie behoren en geluk.

Het lijkt dus te kloppen dat er nauwelijks een relatie tussen religie en geluk bestaat in Nederland en Denemarken.

§ 5.3: Multivariate analyse

Ik heb een multivariate analyse uitgevoerd en daarvoor heb ik gebruikgemaakt van regressie-analyse. De zeven variabelen van religie ('*religieuze denominatie*' doet niet mee in de regressie-analyse) voor het land Denemarken heb ik in een lineaire regressie gestopt om te kijken of ze onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben. Een lineaire regressie veronderstelt dat de verbanden ook lineair zijn. In de figuren in § 5.2 is niet altijd een duidelijke loop van de lijn te ontdekken, maar in de meeste figuren is wel ongeveer een rechte lijn te zien (=een lineair verband en dus geen kwadratisch verband of een exponentieel verband). Daarom heb ik gekozen voor een lineaire regressie.

In de figuren in deze paragraaf komen R , R^2 en adjusted R^2 voor. Ik zal voor de duidelijkheid nog even kort de betekenis van deze waarden uitleggen.

R is de absolute waarde van de correlatie-coëfficiënt. R^2 is het kwadraat van R en dit geeft aan welk deel van de variantie van de afhankelijke variabele ('geluk/levensvoldoening') wordt verklaard door het regressiemodel. Een R^2 van 0.94 verklaart 94%; als R^2 één zou zijn, verklaart deze dus 100%!

De aangepaste/adjusted R^2 maakt op basis van N (=aantal cases) en k (=het aantal onafhankelijke variabelen: de 'religie' variabelen) een schatting van R^2 van de populatie. Het verschil tussen R^2 en adjusted R^2 is dus dat R^2 gaat over de steekproef, terwijl adjusted R^2 gaat over de populatie en adjusted R^2 houdt ook rekening met het aantal variabelen dat in het model wordt opgenomen.

In deze paragraaf is de eerste figuur een regressie-analyse waarin telkens een variabele van 'religie' weggelaten wordt, om uiteindelijk te bepalen welke 'religie' variabelen (de zgn. voorspellers) het cijfer van R^2 bepalen (Figuur 5.3.1). De 'religie' variabelen worden in model één allemaal tegelijk ingevoerd. Vervolgens worden er stuk voor stuk 'religie' variabelen uit het model verwijderd om te kijken of ze wel echt nodig zijn. Dit gaat door totdat uitsluitend variabelen overblijven die onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben en het cijfer van R^2 vormen.

Het model bevat deze Indicatoren voor religie:	R	R ²	Aangepaste /adjusted R ²	Indicatoren die niet in dit model voorkomen:
Model 1 (alle indicatoren): -tijd doorbrengen met mensen in de kerk -behoren tot een kerkelijke organisatie -behoren tot een religieuze denominatie -momenten van gebed/meditatie... -bezoeken van religieuze dienst -belang van God in iemands leven -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.131	0.017	0.010	
Model 2: -behoren tot een kerkelijke organisatie -behoren tot een religieuze denominatie -momenten van gebed/meditatie... -bezoeken van religieuze dienst -belang van God in iemands leven -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.130	0.017	0.011	-tijd doorbrengen met mensen in de kerk
Model 3: -behoren tot een kerkelijke organisatie -momenten van gebed/meditatie... -bezoeken van religieuze dienst -belang van God in iemands leven -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.128	0.016	0.011	-tijd doorbrengen met mensen in de kerk -behoren tot een religieuze denominatie
Model 4: -behoren tot een kerkelijke organisatie -momenten van gebed/meditatie... -belang van God in iemands leven -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.123	0.015	0.011	-tijd doorbrengen met mensen in de kerk -behoren tot een religieuze denominatie -bezoeken van een religieuze dienst
Model 5: -behoren tot een kerkelijke organisatie -belang van God in iemands leven -bidden tot God buiten een religieuze dienst	0.114	0.013	0.010	-tijd doorbrengen met mensen in de kerk -behoren tot een religieuze denominatie -bezoeken van een religieuze dienst -momenten van gebed/meditatie...

Figuur 5.3.1 Regressie: levensvoldoening & religie in Denemarken in 2000

Zoals uit model één in figuur 5.3.1 blijkt, is met alle variabelen R² 0.017: dit is een heel laag getal. Uit figuur 5.3.1 komt ook naar voren dat R²=0.017 wordt verklaard door zes variabelen (zie model twee), namelijk door ‘behoren tot een kerkelijke organisatie’, ‘behoren tot een religieuze denominatie’, ‘momenten van gebed/meditatie...’, ‘bezoeken van religieuze dienst’, ‘belang van God in iemands leven’, ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’. De andere

variabele, de enige variabele die overgebleven is ('tijd doorbrengen met mensen in de kerk'), is dus niet van belang voor het verklaren van het model.

Adjusted R² geeft een betrouwbaarder cijfer dan R². In model twee in figuur 5.3.1 is adjusted R² 0.011: als men deze vermenigvuldigt met honderd, krijgt men 1.1%. Dit betekent dat de zes 'religie' variabelen in model twee voor 1.1% de variantie in geluk verklaren in de populatie van Denemarken: dit is heel weinig en zelfs nog minder dan in Nederland het geval was.

De tweede regressie-analyse in deze paragraaf is een stapsgewijze regressie (Figuur 5.3.2). Bij de stapsgewijze methode wordt per stap één 'religie' variabele aan het model toegevoegd in de volgorde van relatieve invloed op de afhankelijke variabele 'geluk'. De 'religie' variabele met de hoogste waarde wordt dus als eerste aan het model toegevoegd. Voor iedere variabele daarna wordt de invloed gecontroleerd voor de variabelen die al zijn opgenomen in het model. Door deze stapsgewijze regressie wordt het relatieve belang van de verschillende variabelen zichtbaar en worden variabelen die niet significant zijn, niet opgenomen in het model.

Het model bevat deze Indicatoren voor religie:	R	R ²	Aangepaste /adjusted R ²	Indicatoren die niet in dit model voorkomen:
Model 1: -behoren tot een kerkelijke organisatie	0.073	0.005	0.004	-tijd doorbrengen met mensen in de kerk -behoren tot een religieuze denominatie -momenten van gebed/meditatie... -bezoeken van religieuze dienst -belang van God in iemands leven -bidden tot God buiten een religieuze dienst

Figuur 5.3.2 Stapsgewijze regressie: levensvoldoening & religie in Denemarken in 2000

Uit figuur 5.3.2 (een stapsgewijze regressie) blijkt, dat er één variabele is die een deel van R² voor zijn rekening neemt, dit is de sterkste factor van alle 'religie' variabelen: de variabele 'behoren tot een kerkelijke organisatie'. Deze variabele vormt een R² van 0.005: dit is echter geen hoog getal. 'Het behoren tot een kerkelijke organisatie' is de enige 'religie' variabele in Denemarken die significant is.

Adjusted R² geeft een betrouwbaarder cijfer dan R². In dit model is adjusted R² 0.004. Als men dit cijfer vermenigvuldigt met honderd, krijgt men 0.4%. Dit betekent dat 'behoren tot een kerkelijke organisatie' voor 0.4% de variantie in geluk in de populatie verklaart: dit is een heel laag cijfer.

Ook uit de metingen van associatie met behulp van associatie-maten (in de vorige paragraaf in dit hoofdstuk), kwam de variabele ‘het behoren tot een kerkelijke organisatie’ naar voren als de meest bepalende (hoogste) factor van alle ‘religie’ variabelen. Vooral het behoren tot een kerkelijke organisatie blijkt dus in Denemarken gelukkig te maken. Het is echter een heel zwak verband van ‘geluk’ met ‘behoren tot een kerkelijke organisatie’: een nog minder sterke associatie als in het land Nederland en (zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken) nog veel minder sterk dan in de USA.

Hoofdstuk 6: Religie en geluk in de USA

§ 6.1: Waarom de USA?

Uit diverse onderzoeken die ik heb gelezen over de relatie tussen religie en geluk, bleek dat die relatie in de USA sterk is.

Religie speelt een belangrijke rol in de Amerikaanse samenleving. Religie is een belangrijke factor in het Amerikaanse gemeenschapsleven en belangrijk voor een goede gezondheid.

Religieuze organisaties zorgen *direct* voor sociale steun en sociale diensten voor een grotere gemeenschap en *indirect* door het aanleren van bepaalde vaardigheden, door het eigenmaken van morele waarden en het bevorderen van altruïsme. Amerika is een van de meest religieuze landen in de huidige wereld. Een groot deel van de Amerikanen gelooft in een God.

"Ironisch genoeg spraken sociologen vroeger over het uitzonderlijke karakter van Amerika, maar tegenwoordig is Europa de uitzondering. Op de meeste plaatsen in de wereld speelt religie een belangrijke rol. Anders dan in de oude wereld heeft de secularisatie hier (in Amerika) niet zo diep wortel geschoten. Omdat religie nooit een onderdeel van de gevestigde orde was, werd het nooit geassocieerd met onderdrukkende machtsstructuren en het tegenhouden van economische vooruitgang. Religie staat hier aan de kant van groei en vrijheid en is daarom nog steeds een persoonlijke keuze, die bloeit en groeit."⁵³

Hoewel de staat niet één bepaalde godsdienst steunt en iedereen het recht heeft te geloven of niet, onderstreept Amerika toch zijn gehechtheid aan religie: de president legt zijn ambtseed op de Bijbel af, het Huis van Afgevaardigden begint elke zitting met een gebed, en voor de rechtbank roepen de getuigen bij de eedaflegging Gods hulp in. 'God bless America' is dan ook een bekende uitspraak, die men Bush ook vaak hoort zeggen.

Dit diepgewortelde religieuze fundament van de Amerikaanse samenleving is historisch gemakkelijk te verklaren. De Europese kolonisten brachten hun godsdienst mee; sommige groepen waren zelfs uit Europa gevlucht om aan geloofsvervolging te ontkomen.

---

⁵³ <http://www.katholieknieuwsblad.nl/actueel20/kn2009c.htm>

Deze mensen zochten een plek waar ze hun strikte leefregels wèl konden toepassen, en gedroegen zich zeer puriteins; een trekje dat ook nu nog in de Amerikaanse maatschappij terug te vinden is. Maar niet elke groep kon haar geloof meteen vrij beleven: men was vaak onverdraagzaam tegenover andersdenkenden. Uiteindelijk heeft toch iedereen zijn plek gevonden en kon zijn overtuiging behouden.

Na de onafhankelijkheidsoorlog werd de godsdienstvrijheid in de grondwet opgenomen en werd een volledige scheiding van kerk en staat doorgevoerd (in 1791).

Op dit moment is er een grote verscheidenheid van religieuze denominaties met meer dan 250 kerken, geloofsgemeenschappen en religieuze groeperingen.

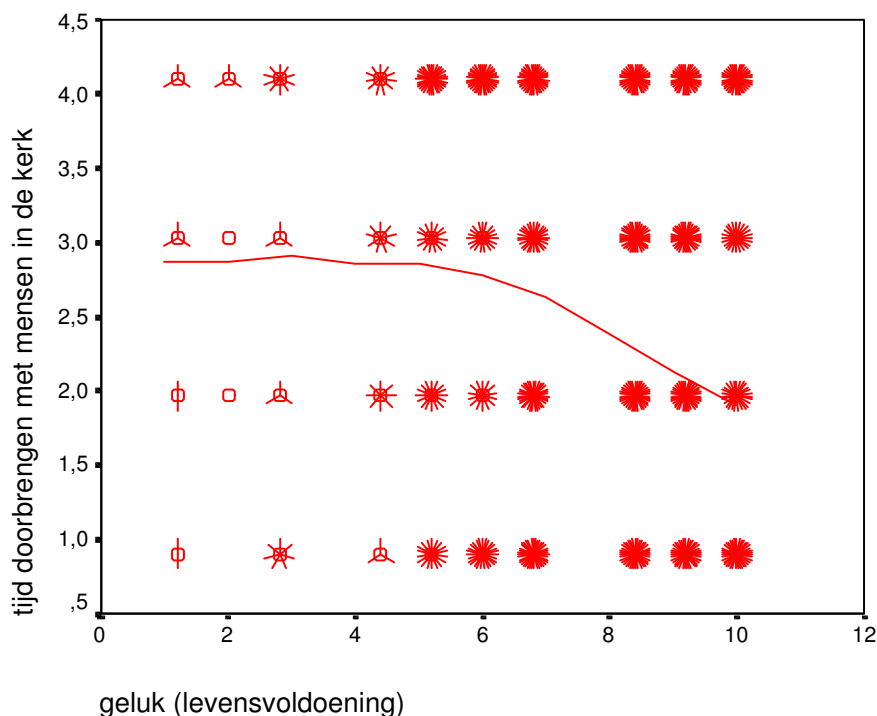
Kortom: Amerika is een religieus land. ‘One nation under God’ is de bekende strofe die je terug kunt vinden op Amerikaanse muntstukken.

§ 6.2: Relatie tussen religie en geluk: bivariate analyse

Voor de USA heb ik dezelfde variabelen voor religie en geluk gebruikt als bij de landen Denemarken en Nederland om zo goed te kunnen vergelijken en te kijken of de relatie tussen religie en geluk wèl sterk in de USA aanwezig is (in tegenstelling tot Denemarken en Nederland waar deze relatie nauwelijks voorkomt).

Ik heb grafische technieken gebruikt om een verband tussen ‘religie’ en ‘levensvoldoening’ in de USA te visualiseren. Tevens heb ik associatie-maten berekend om de sterkte van het verband te kwantificeren.

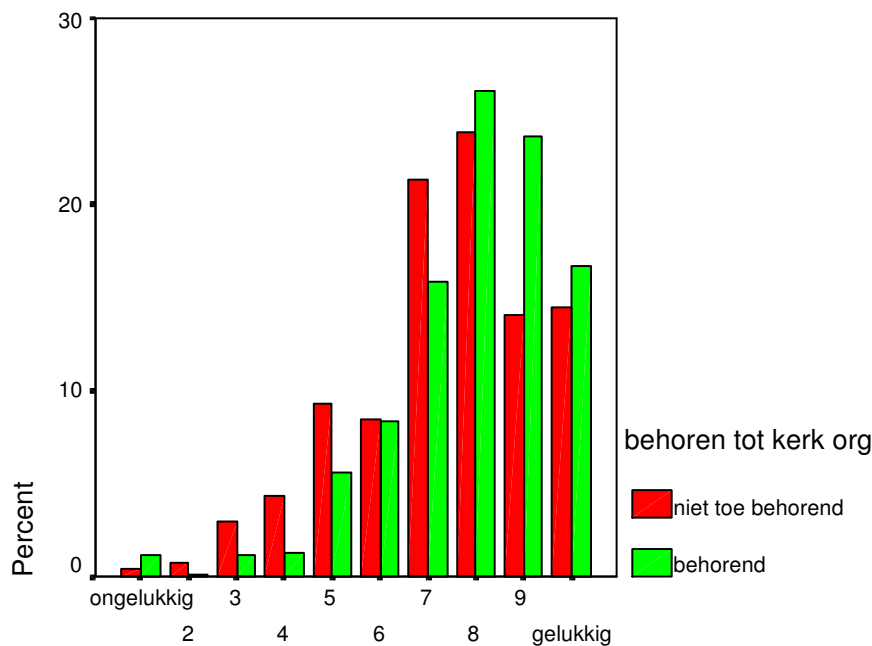
Deze paragraaf bevat ten eerste een aantal figuren en ten tweede een tabel met correlatiecijfers.

Figuur 6.2.1 Levensvoldoening & tijd die men doorbrengt met mensen in de kerk in de USA in 2000

In de USA is er een redelijk sterke relatie tussen ‘tijd doorbrengen met mensen in je kerk’ en ‘geluk’. De uitkomst van de associatiemaat Kendall’s tau-b is -0.182 en van Kendall’s tau-c -0.188 (zie een aantal bladzijden verder in dit hoofdstuk aan het einde van deze paragraaf). Dit is een redelijk hoog cijfer en dus een redelijk sterk verband. Men zou daarom kunnen zeggen dat hoe vaak men tijd doorbrengt met mensen in de kerk samen gaat met geluk. De

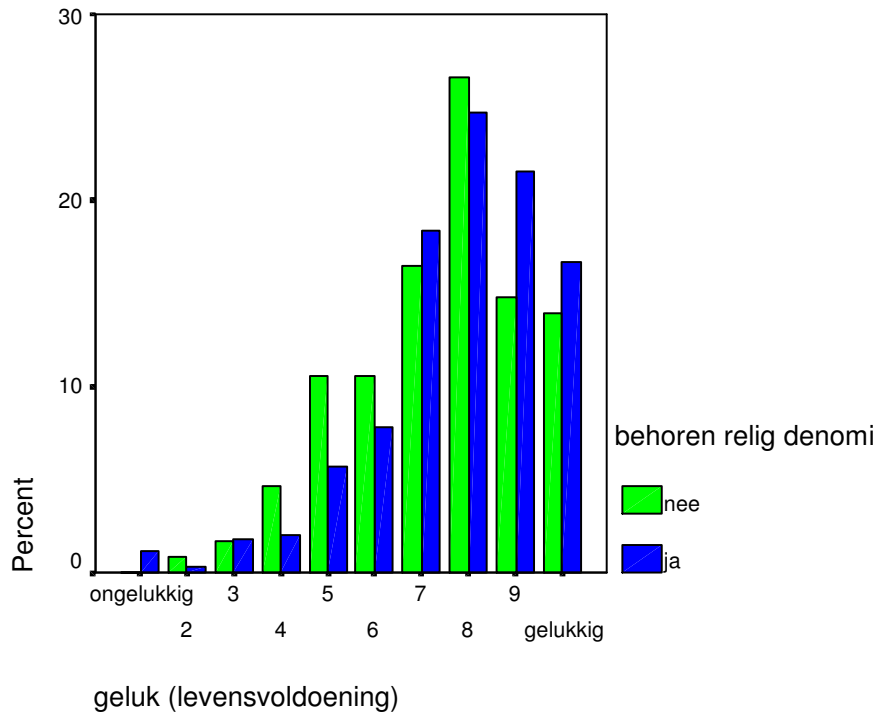
antwoordcategorieën van de variabele ‘tijd doorbrengen met mensen in de kerk’ lopen uiteen van 1=wekelijks tot 3=slechts een paar keer per jaar en 4=helemaal niet. Hoe lager men scoort, hoe religieuzer betrokken men is. De negatieve score op de associatie-maat Kendall’s tau geeft dus aan dat hoe vaker men tijd doorbrengt met mensen in je kerk, hoe gelukkiger men is. Ook in figuur 6.2.1 is te zien dat er sprake is van een negatief verband: de lijn loopt naar beneden. Het is een rechte lijn (=een lineaire verband) die van linksboven naar rechtsonder loopt.

Geluk (levensvoldoening)

Figuur 6.2.2 Levensvoldoening & het wel/niet behoren tot een kerkelijke organisatie in de USA in 2000

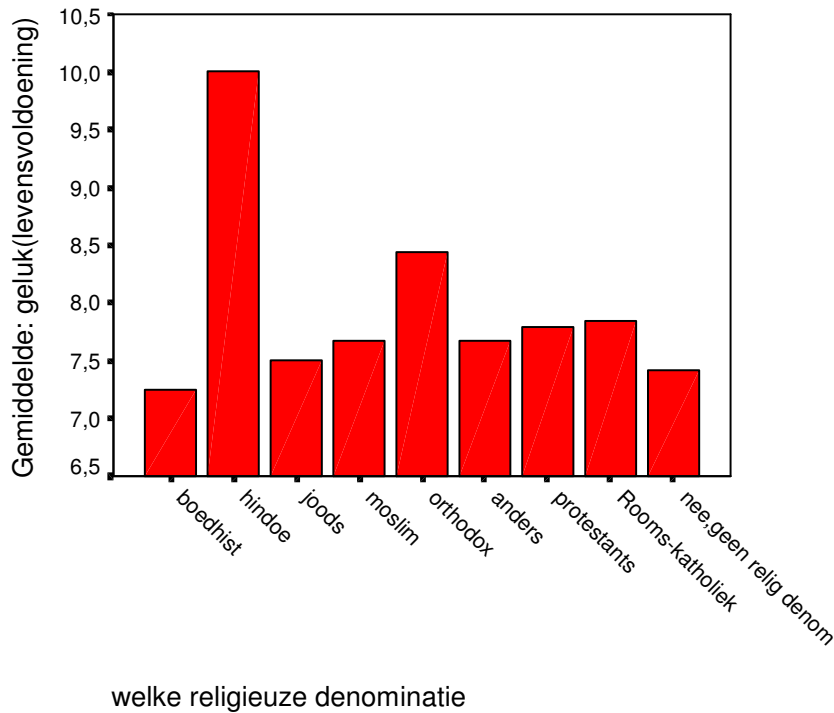
Er is een iets sterkere relatie tussen ‘behoren tot een kerkelijke organisatie’ en ‘levensvoldoening’ in de USA in 2000. De uitkomsten van de associatie-maten Phi en Cramer’s V zijn 0.196 (zie de tabel aan het einde van deze paragraaf). Dit is een redelijk hoog cijfer en dus een redelijk verband. Dit houdt in dat ‘levensvoldoening’ en ‘het wel/niet tot een kerkelijke organisatie behoren’ met elkaar samengaan. Het is een positief verband en dat betekent dat mensen die tot een kerkelijke organisatie behoren, gelukkiger zijn dan mensen die niet tot een kerkelijke organisatie behoren. Dit is ook te zien in figuur 6.2.2 waar tot aan het cijfer zeven als score op de variabele ‘levensvoldoening’ een hoger percentage **niet** tot een kerkelijke organisatie behoort. Bij de cijfers acht/negen/tien als score op de variabele ‘levensvoldoening’ behoort een hoger percentage **wel** tot een kerkelijke organisatie.

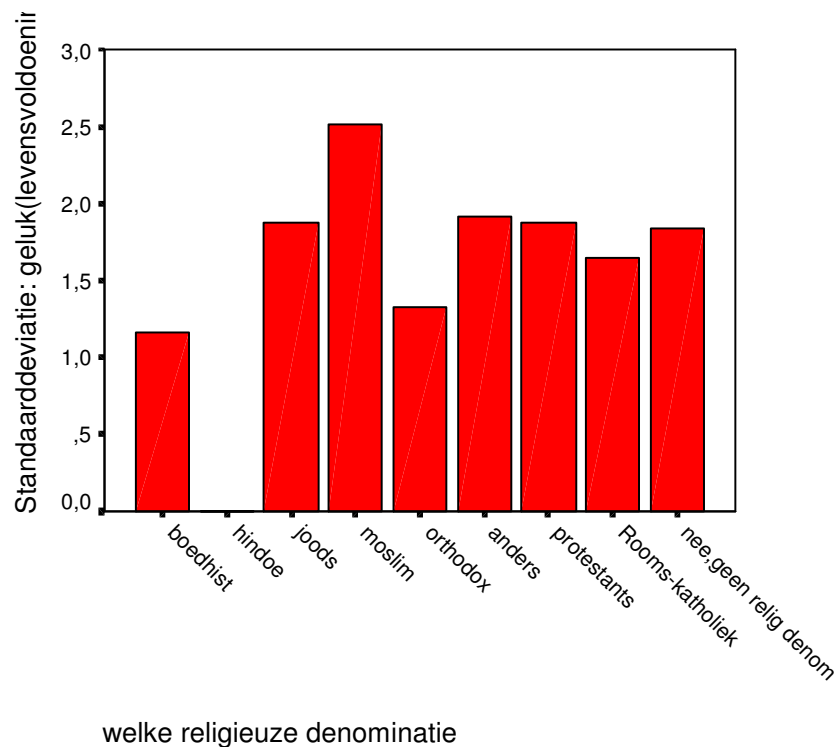
Figuur 6.2.3 Levensvoldoening & het wel of niet behoren tot een religieuze denominatie in de USA in 2000

Er is een verband tussen het behoren tot een religieuze denominatie en geluk. De uitkomsten van de associatie-maten Phi en Cramer's V zijn 0.143 (zie de tabel een aantal bladzijden verderop in dit hoofdstuk). Dit is een wat hoger cijfer en dit houdt in dat 'levensvoldoening' en 'het wel/niet tot een religieuze denominatie behoren' waarschijnlijk met elkaar samengaan. Het is een positief verband en dat houdt in dat mensen die tot een religieuze stroming behoren gelukkiger zijn, dan mensen die niet tot een religieuze stroming behoren.

Dit is ook te zien in figuur 6.2.3 waar mensen die tot een religieuze denominatie behoren over het algemeen hoger scoren op de variabele 'geluk', dan mensen die niet tot een religieuze denominatie behoren.

Figuur 6.2.4 Gemiddelde levensvoldoening & de verschillende religieuze denominaties in de USA in 2000

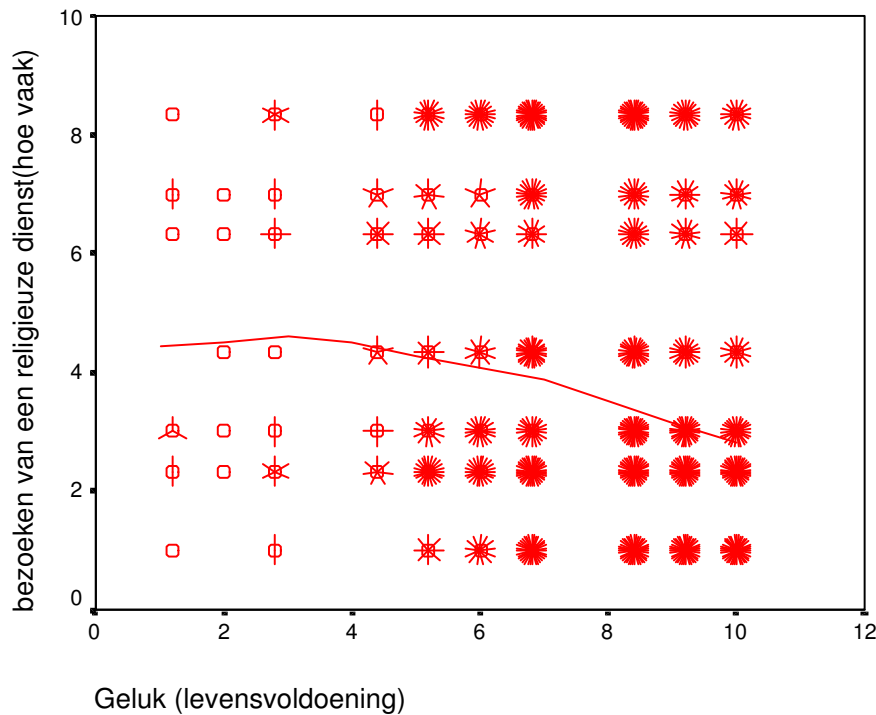

Figuur 6.2.5 Standaarddeviatie levensvoldoening & de verschillende religieuze denominaties in de USA in 2000

In figuur 6.2.4 is de gemiddelde score op de variabele ‘geluk (levensvoldoening)’ aangegeven per religieuze denominatie. De meeste religieuze denominaties scoren rond de 7.5. Een uitzondering vormen de ‘orthodoxen’: zij scoren iets hoger (een 8.5). Een andere uitzondering

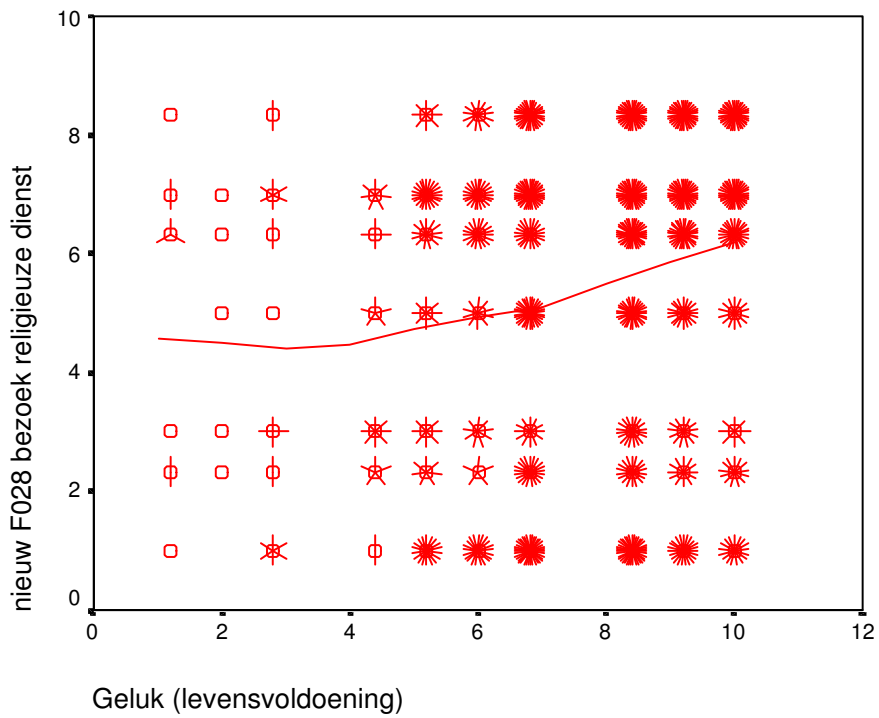
is het hindoeïsme: het hindoeïsme scoort hoog (een tien). Uit het ‘World Values survey’ databestand en uit figuur 6.2.5 (standaarddeviatie is nul voor deze twee denominaties) blijkt echter dat er maar één respondent is die hindoe is en dat zou de hoge score kunnen verklaren.

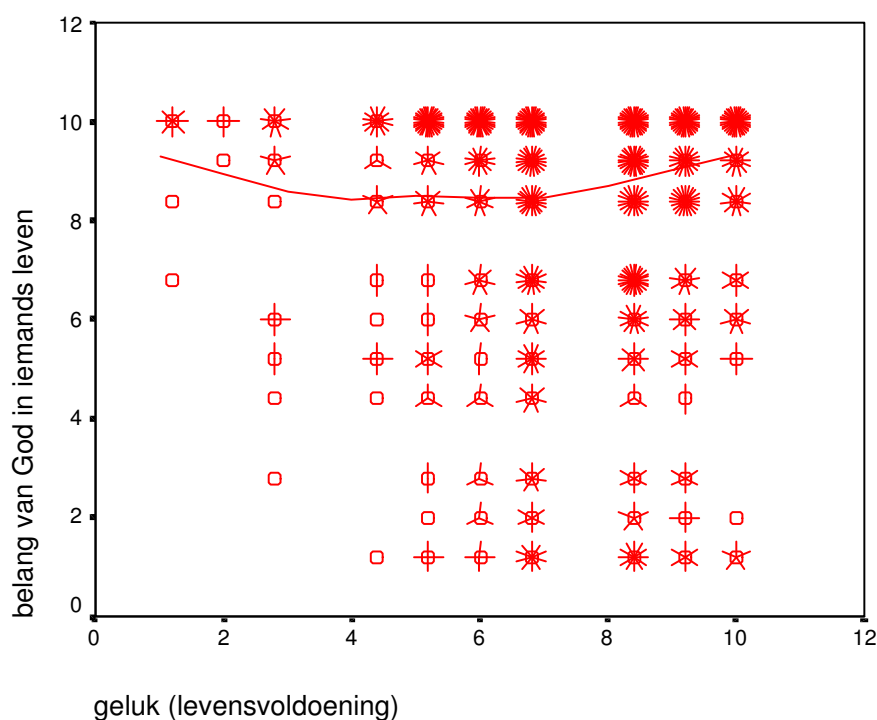
Figuur 6.2.6 *Levensvoldoening & frequentie van het bezoeken van een religieuze dienst in de USA in 2000*

Er is sprake van samengaan van geluk en hoe vaak iemand een religieuze dienst bezoekt. Dit is te zien aan de score van deze variabelen op de associatie-maten Kendall’s tau-b en tau-c (zie figuur 6.2.11 aan het einde van deze paragraaf). Het bezoeken van een religieuze dienst maakt gelukkig: hoe vaker men een religieuze dienst bezoekt, hoe gelukkiger men is. Dit is ook te zien in de figuren 6.2.6 en 6.2.7. De lijn in figuur 6.2.6 loopt schuin naar beneden in de bovenste grafiek: van linksboven naar rechtsonder. Hier kan men uit concluderen: hoe vaker men een religieuze dienst bezoekt, hoe gelukkiger men is.

Figuur 6.2.7 heeft een lijn die precies tegenovergesteld is aan de lijn in figuur 6.2.6. Echter: omdat de nieuwe variabele voor het bezoeken van een religieuze dienst ook precies tegenovergestelde antwoordcategorieën heeft dan de andere variabele, hebben ze beiden dezelfde uitkomst. Die uitkomst luidt als volgt: hoe vaker men een religieuze dienst bezoekt, hoe gelukkiger men is.

Figuur 6.2.7 Levensvoldoening & (de omgekeerde/nieuwe variabele) frequentie van het bezoeken van een religieuze dienst in de USA in 2000

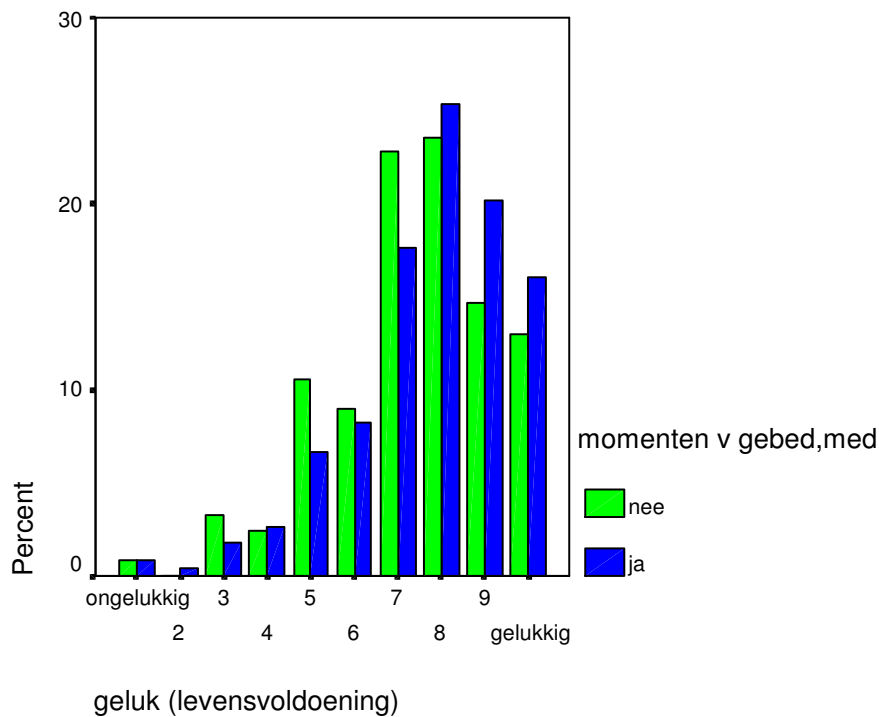

Figuur 6.2.8 Levensvoldoening & het belang van God in iemands leven in de USA in 2000

Hoe belangrijk God is in iemands leven en levensvoldoening gaan samen. Dat blijkt uit de score op de associatie-maten Kendall's tau-b en Kendall's tau-c (zie figuur 6.2.11 een paar bladzijden verderop in dit hoofdstuk). Kendall's tau-b is 0.123 en Kendall's tau-c is 0.097: dit zijn geen hoge cijfers en dit geeft aan dat het verband niet sterk is, maar zwak. Het is een positief correlatiecijfer en dat betekent dat hoe belangrijker God is in iemands leven, hoe gelukkiger diegene ook is.

In figuur 6.2.8 is ook te zien dat de meeste respondenten een acht, negen of een tien scoren op de variabele 'hoe belangrijk God is iemands leven'. Dit geeft aan dat men God belangrijk vindt in de USA.

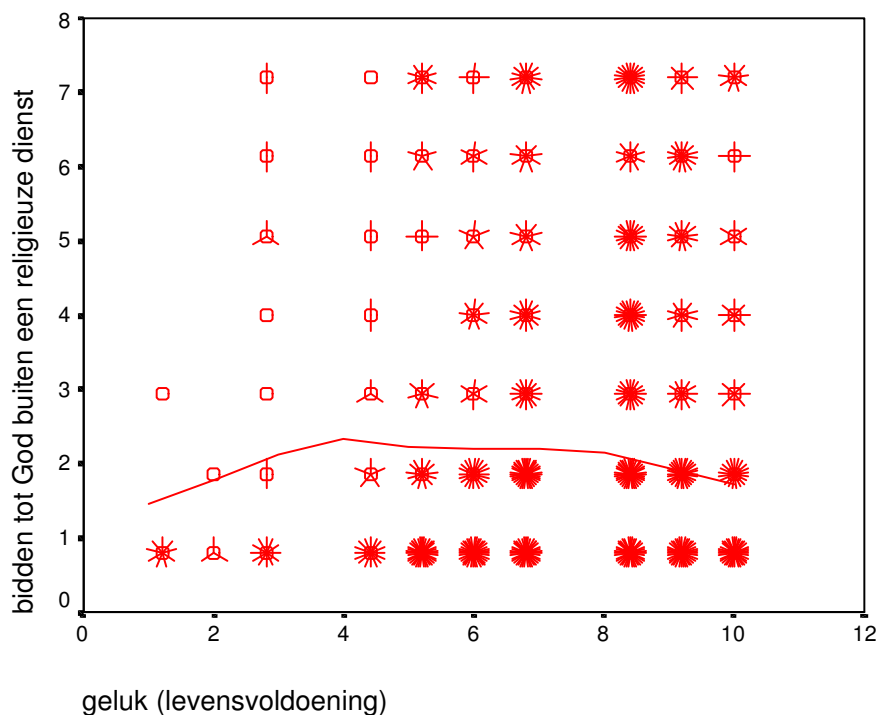
Ook lijkt in de grafiek een heel klein beetje een U-vormig patroon voor te komen: de lijn daalt eerst (tot score vier op de gelukschaal), is dan ongeveer een horizontale lijn (van score vier tot en met zeven op de geluksvariabele) om vervolgens weer te stijgen (vanaf score 8). De lijn schommelt echter voornamelijk simpelweg rond score negen op de variabele 'belang van God in iemands leven'.

Figuur 6.2.9 Levensvoldoening & het wel/niet kennen van momenten van gebed/meditatie/... in de USA in 2000

Er is waarschijnlijk geen samengaan van ‘momenten van gebed/meditatie’ en ‘levensvoldoening’ in de USA (dit is ook te zien aan de lage scores op de associatie-maten in figuur 6.2.11).

Wat in figuur 6.2.9 opvalt, is dat er op de cijfers acht/negen/tien als score op de variabele ‘geluk’ meer mensen wèl momenten van gebed/meditatie kennen dan géén momenten van gebed/meditatie kennen. Onder score acht op de variabele ‘geluk’ scoren mensen die géén momenten van gebed/meditatie kennen juist weer hoger.

Figuur 6.2.10 *Levensvoldoening & frequentie van gebed tot God buiten een religieuze dienst in de USA in 2000*

Er is waarschijnlijk geen samengaan van ‘levensvoldoening’ en ‘het bidden tot God buiten religieuze dienst’. Dit is in alle drie de landen in mijn onderzoek het geval: in Nederland, Denemarken en in de USA.

Het niet samengaan van deze twee variabelen in de USA blijkt uit figuur 6.2.10: de lijn in deze figuur is ongeveer horizontaal. Tevens blijkt dit uit figuur 6.2.11 op de volgende bladzijde: deze tabel geeft een lage mate van associatie (een laag cijfer: een lage Kendall’s tau) tussen ‘levensvoldoening’ en ‘frequentie van gebed tot God buiten een religieuze dienst’. De variabele ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’ is opgebouwd uit de antwoordmogelijkheden: 1=elke dag, 2=meer dan één keer per week, 3=eens per week, 4=ten minste eens per maand, 5=meerdere keren per jaar, 6=minder vaak, 7=nooit.

Opvallend is dat de meeste respondenten een één of een twee scoren (de lijn in de grafiek ligt ook op die hoogte). Dit betekent dat ze vaak bidden tot God! De USA zou je een biddend land kunnen noemen.

Wat verder nog opvalt, is dat de laatste twee variabelen die behandeld zijn, beiden over gebed en bidden gaan en deze gaan allebei waarschijnlijk niet samen met ‘levensvoldoening’. Dit in tegenstelling tot de andere variabelen voor religie. Conclusie: religie en ‘levensvoldoening’ lijken in de USA samen te gaan, met uitzondering van bidden en gebed!

Correlaties

Hieronder worden correlaties weergegeven voor religie en geluk. Een positieve (of negatieve) correlatie betekent niet dat de effecten van religie alleen maar positief (of negatief) zijn. Dit betekent wel dat positieve (of negatieve) effecten overheersen. Een nulverband betekent ook niet dat er geen effect is, want positieve en negatieve effecten zouden elkaar kunnen neutraliseren.

	Associatie-maat	Verband met geluk (levensvoldoening)
Tijd doorbrengen met mensen in de kerk	Kendall's tau-b	<u>-0.182</u>
	Kendall's tau-c	<u>-0.188</u>
Behoren tot een kerkelijke organisatie	Phi	<u>+0.196</u>
	Cramer's V	<u>+0.196</u>
Behoren tot een religieuze denominatie	Phi	<u>+0.143</u>
	Cramer's V	<u>+0.143</u>
Bezoeken van religieuze dienst	Kendall's tau-b	<u>-0.159</u>
	Kendall's tau-c	<u>-0.153</u>
Nieuwe variabele (omgedraaid): bezoeken van religieuze dienst	Kendall's tau-b	<u>+0.159</u>
	Kendall's tau-c	<u>+0.153</u>
Belang van God in iemands leven	Kendall's tau-b	<u>+0.123</u>
	Kendall's tau-c	<u>+0.097</u>
Momenten van gebed, meditatie...	Phi	+0.083
	Cramer's V	+0.083
Bidden tot God buiten een religieuze dienst	Kendall's tau-b	-0.084
	Kendall's tau-c	-0.071

Figuur 6.2.11 Associatie van religie met geluk in de USA in 2000

De associatie-maten Kendall's tau-b en Kendall's tau-c meten elk op een iets andere manier verbanden tussen de variabelen. Daarom is het bijzonder dat sommigen per variabele ongeveer hetzelfde cijfer geven. De betrouwbaarheid en juistheid van de cijfers is daardoor hoog. Doordat verschillende associatie-maten per variabele hetzelfde getal als uitkomst hebben, kloppen de cijfers zeer waarschijnlijk.

De waarden van Kendall's tau-b en tau-c kunnen uiteenlopen van -1 tot +1.

De associatiematen Phi en Cramer's V geven hetzelfde cijfer bij variabelen met twee antwoordcategorieën, dus zij zijn gelijk bij dichotome variabelen. Dit is ook te zien in figuur 6.2.11. Phi en Cramer's V kunnen een waarde hebben uiteenlopend van 0 tot 1.

Uit figuur 6.2.11 valt af te lezen dat er hoge cijfers te vinden zijn bij vijf variabelen, namelijk bij de associatie van 'geluk' met de variabelen 'tijd doorbrengen met mensen in de kerk', 'behoren tot een kerkelijke organisatie', 'behoren tot een religieuze denominatie', 'bezoeken van een religieuze dienst' en 'belang van God in iemands leven'. Daarbij is het verband van 'geluk' met 'tijd doorbrengen met mensen in de kerk' en 'het behoren tot een kerkelijke organisatie' vooral duidelijk aanwezig en iets sterker: deze cijfers zijn net iets hoger dan de andere cijfers. Er zijn twee variabelen die een verwaarloosbaar laag cijfer en lage uitkomst van de associatie-maten hebben, namelijk de variabelen 'momenten van gebed/meditatie' en 'bidden tot God buiten een religieuze dienst'.

'*Religious denomination* (=religieuze denominatie)' vormt een uitzondering ten opzichte van de andere variabelen die religiositeit meten, omdat '*religieuze denominatie*' een lager meetniveau heeft dan de andere variabelen. Het is een variabele van nominaal meetniveau. Daarom heb ik ook gekozen voor iets wat gebruikt kan worden voor nominaal meetniveau: de 'Bonferroni multiple comparison test'. Deze test vergelijkt paarsgewijs de gemiddelde score op geluk tussen twee verschillende denominaties. Ik heb deze test gebruikt, omdat ik op deze manier (significante) verschillen tussen de scores op geluk van verschillende religieuze denominaties in de USA kan ontdekken. De uitkomsten van de 'Bonferroni multiple comparison test' in de USA staan in een hele grote tabel: deze is te vinden in appendix twee. Uit deze tabel blijkt dat het verschil in gemiddeld geluk erg klein is: de gemiddelde score op de variabele 'geluk (levensvoldoening)' is voor alle religieuze denominaties ongeveer gelijk. In de tabel valt echter op dat bij de vergelijking tussen de gemiddelde scores op geluk van het hindoeïsme met de andere religieuze denominaties de verschillen wèl groot zijn, maar dit komt waarschijnlijk doordat er slechts twee respondenten in het hele data-bestand van de USA hindoe zijn en zij beide een tien scoorden op 'geluk'.

Verder is te zien in de tabel dat de nul vrijwel steeds binnen het 95% betrouwbaarheidsinterval ligt en dus zijn er geen significante verschillen tussen de gemiddelde scores op geluk van de religieuze denominaties in de USA.

Conclusie

Wat ik verwachtte, klopte voor de USA. In de USA is er verband tussen religie en geluk. De uitzondering daarop vormen echter de variabelen ‘momenten van gebed/meditatie’ en ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’. Voor deze variabelen zijn er lage scores op de associatie-maten. Deze variabelen hebben beide te maken met bidden. Religie maakt waarschijnlijk dus gelukkig in de USA, maar dit geldt niet voor bidden! Voor de andere indicatoren van religie (tijd doorbrengen met mensen in je kerk, behoren tot een kerkelijke organisatie, behoren tot een religieuze denominatie, bezoeken van een religieuze dienst en belang van God in iemands leven) geldt dat ze gelukkig maken! Vijf van de zeven variabelen gaan dus samen met geluk.

Bij ‘tijd doorbrengen met mensen in je kerk’ en ‘behoren tot een kerkelijke organisatie’ en ‘geluk’ zijn de cijfers hoger en dit zijn enigszins sterke verbanden. Concluderend kan vastgesteld worden dat er in de USA wèl sprake is van een verband tussen religie (behalve bidden!) en geluk, dit in tegenstelling tot de landen Nederland en Denemarken!

§ 6.3: Multivariate analyse

Ook voor het land USA heb ik een multivariate analyse uitgevoerd en daarvoor heb ik gebruikgemaakt van regressie-analyse. De zeven variabelen van religie ('religieuze denominatie' doet niet mee in de regressie-analyse) voor het land USA heb ik in een lineaire regressie gestopt om te kijken of ze onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben. Een lineaire regressie veronderstelt dat de verbanden ook lineair zijn. In de figuren in § 6.2 is niet altijd een duidelijke loop van de lijn te ontdekken, maar in de meeste figuren is wel ongeveer een rechte lijn te zien (=een lineair verband en dus geen kwadratisch verband of een exponentieel verband). Daarom heb ik gekozen voor een lineaire regressie.

In de figuren in deze paragraaf komen R , R^2 en adjusted R^2 voor. Voor de helderheid zal ik deze waarden nog even kort toelichten.

R is de absolute waarde van de correlatie-coëfficiënt. R^2 is het kwadraat van R en dit geeft aan welk deel van de variantie van de afhankelijke variabele ('geluk/levensvoldoening') wordt verklaard door het regressiemodel. Een R^2 van 0.94 verklaart 94%; als R^2 één zou zijn, verklaart deze 100%.

De adjusted R^2 maakt op basis van N (=aantal cases) en k (=het aantal onafhankelijke variabelen: de 'religie' variabelen) een schatting van R^2 van de populatie.

Het verschil tussen R^2 en adjusted R^2 is dus dat R^2 gaat over de steekproef, terwijl adjusted R^2 gaat over de populatie en adjusted R^2 ook rekening houdt met het aantal variabelen dat in het model wordt opgenomen.

In deze paragraaf is de eerste regressie-analyse er één waarin telkens een 'religie' variabele weggelaten wordt, om uiteindelijk te bepalen welke 'religie' variabelen (de zgn. voorspellers) in de USA het cijfer van R^2 bepalen (Figuur 6.3.1). De 'religie' variabelen worden in het eerste model allemaal tegelijk ingevoerd. Vervolgens worden er stuk voor stuk 'religie' variabelen uit het model verwijderd om te kijken of ze wel echt nodig zijn. Dit gaat door totdat uitsluitend variabelen overblijven die onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben en samen het cijfer van R^2 in de USA vormen.

Het model bevat deze Indicatoren voor religie:	R	R ²	Aangepaste /adjusted R ²	Indicatoren die niet in dit model voorkomen:
Model 1 (alle indicatoren): -belang van God in iemands leven -behoren tot een religieuze denominatie -tijd doorbrengen met mensen in de kerk -momenten van gebed/meditatie... -behoren tot een kerkelijke organisatie -bidden tot God buiten een religieuze dienst -bezoeken van religieuze dienst	0.228	0.052	0.046	
Model 2: -belang van God in iemands leven -tijd doorbrengen met mensen in de kerk -momenten van gebed/meditatie... -behoren tot een kerkelijke organisatie -bidden tot God buiten een religieuze dienst -bezoeken van religieuze dienst	0.228	0.052	0.047	-behoren tot een religieuze denominatie
Model 3: -belang van God in iemands leven -tijd doorbrengen met mensen in de kerk -behoren tot een kerkelijke organisatie -bidden tot God buiten een religieuze dienst -bezoeken van religieuze dienst	0.228	0.052	0.048	-behoren tot een religieuze denominatie -momenten van gebed/meditatie...
Model 4: -belang van God in iemands leven -tijd doorbrengen met mensen in de kerk -bidden tot God buiten een religieuze dienst -bezoeken van religieuze dienst	0.227	0.051	0.048	-behoren tot een religieuze denominatie -momenten van gebed/meditatie... -behoren tot een kerkelijke organisatie
Model 5: -tijd doorbrengen met mensen in de kerk -bidden tot God buiten een religieuze dienst -bezoeken van religieuze dienst	0.222	0.049	0.047	-behoren tot een religieuze denominatie -momenten van gebed/meditatie... -behoren tot een kerkelijke organisatie -belang van God in iemands leven

Figuur 6.3.1 Regressie: levensvoldoening & religie in de USA in 2000

Uit model één in figuur 6.3.1 (de regressie) blijkt dat met alle zeven variabelen R² 0.052 is: dit is een hoger getal dan de waarden van R² in de landen Denemarken en Nederland.

Uit figuur 6.3.1 komt ook naar voren dat R²=0.052 wordt verklaard door vijf variabelen, namelijk door ‘belang van God in iemands leven’, ‘tijd doorbrengen met mensen in de kerk’, ‘behoren tot een kerkelijke organisatie’, ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’, ‘bezoeken van religieuze dienst’. Dit blijkt uit model drie. In dit model is de aangepaste/adjusted R² ook het hoogst. Adjusted R² geeft een betrouwbaarder cijfer dan R². In

model drie is adjusted R^2 0.048. Als men dit cijfer vermenigvuldigt met honderd, krijgt men 4.8%. Dit betekent dat de vijf ‘religie’ variabelen in model drie voor 4.8% de variantie in geluk in de Amerikaanse populatie verklaren: dit is niet veel, maar wèl een hoger getal dan in Denemarken en Nederland.

Twee variabelen (‘momenten van gebed/meditatie’ en ‘behoren tot een religieuze denominatie’) zijn in deze regressie-analyse in de USA dus niet van belang in het verklaren van de variantie in geluk.

De tweede regressie-analyse in deze paragraaf is een stapsgewijze regressie (Figuur 6.3.2). Bij een stapsgewijze regressie wordt per stap één ‘religie’ variabele aan het model toegevoegd in de volgorde van relatieve invloed op de afhankelijke variabele ‘geluk’. De ‘religie’ variabele met de hoogste waarde in de USA wordt dus als eerste aan het model toegevoegd. Voor iedere variabele daarna wordt de invloed gecontroleerd voor de variabelen die al zijn opgenomen in het model. Door deze stapsgewijze regressie wordt het relatieve belang van de verschillende ‘religie’ variabelen in de USA zichtbaar en worden variabelen die niet significant zijn, niet opgenomen in het model.

Het model bevat deze Indicatoren voor religie:	R	R ²	Aangepaste /adjusted R ²	Indicatoren die niet in dit model voorkomen:
Model 1: -tijd doorbrengen met mensen in de kerk	0.209	0.043	0.043	-behoren tot een kerkelijke organisatie -momenten van gebed/meditatie... -belang van God in iemands leven -behoren tot een religieuze denominatie -bezoeken van religieuze dienst -bidden tot God buiten een religieuze dienst

Figuur 6.3.2 Stapsgewijze regressie: levensvoldoening & religie in de USA in 2000

De variabele ‘tijd doorbrengen met mensen in je kerk’ zorgt voor een R^2 van 0.043: dit is dus de sterkste factor. Het is ook de enige variabele die is opgenomen in model één en is dus de enige variabele die significant is! Dit blijkt uit figuur 6.3.2: een stapsgewijze regressie.

‘Tijd doorbrengen met mensen in de kerk’ is een enigszins sterke factor voor het bepalen van ‘geluk’; zeker als je deze vergelijkt met de stapsgewijze regressies in de vorige twee hoofdstukken.

Adjusted R^2 geeft een betrouwbaarder cijfer dan R^2 . In dit model is adjusted R^2 0.043. Als men deze vermenigvuldigt met honderd, krijgt men 4.3%. Dit betekent dat ‘tijd doorbrengen

met mensen in de kerk' voor 4.3% de variantie in geluk in de Amerikaanse populatie verklaart: dit is niet veel, maar wèl een hoger cijfer dan in Nederland en Denemarken. Ook uit de metingen van associatie (in een eerdere paragraaf in dit hoofdstuk) met behulp van associatie-maten kwam de variabele 'tijd doorbrengen met mensen in je kerk' naar voren als de meest bepalende (de hoogste) factor van alle 'religie' variabelen! Vooral tijd doorbrengen met mensen in je kerk blijkt dus in de USA gelukkig te maken.

Hoofdstuk 7: Conclusies

Terugblik

De probleemstelling van deze scriptie luidde als volgt: *religie en geluk (levensvoldoening), gaan die (nog steeds) samen in Nederland in deze tijd?*

Want er is een verband tussen religie en geluk in een modern land zoals Nederland, dat blijkt uit de onderzoeken die al verricht zijn op dat gebied en die werden weergegeven in het tweede hoofdstuk van mijn scriptie. De vraag is dus niet of er zo'n relatie kan bestaan, maar of die zich nog steeds voordoet in een modern land zoals Nederland.

De probleemstelling had ik verder opgesplitst in de volgende deelvragen:

-Wat voor aspecten van religie hangen samen met geluk? Bij het beantwoorden van deze vraag heb ik gekeken naar verschillende aspecten van religie zoals kerkgang, gebed, het belang van God in iemands leven, enzovoorts.

-Bij wie doet het verband tussen religie en geluk zich het sterkst gelden? Ik heb daarbij gekeken naar verschillende subgroepen, zoals jong/oud, opleiding, man/vrouw, enzovoorts.

-Waar doet het verband tussen religie en geluk zich het sterkst gelden? Bij het beantwoorden van deze vraag heb ik gekeken naar enkele verschillende landen: Nederland, USA en Denemarken. Denemarken en de USA dienen als 'controle'-landen voor het land Nederland.

De hypothesen daarbij zijn:

-Religieuze mensen zijn gelukkiger dan niet-religieuze mensen.

-De relatie tussen religie en geluk is vooral sterk onder mensen die extra behoefte hebben aan sociale en emotionele ondersteuning.

Om dit te onderzoeken heb ik een kwantitatief onderzoek uitgevoerd. Het databestand dat ik gebruikt heb, is World Values Survey 1999-2001. Voor de variabele 'geluk' heb ik de volgende vraag gebruikt: *How satisfied are you with your life* (= geluk/levensvoldoening)? Voor 'religie' heb ik acht indicatoren/variabelen gebruikt: de tijd die men doorbrengt met mensen in de kerk; de vraag of men behoort tot een kerkelijke organisatie; de vraag of men behoort tot een religieuze denominatie; tot welke religieuze denominatie men behoort; hoe vaak men een religieuze dienst bijwoont; hoe belangrijk God is in iemands leven; momenten van gebed/meditatie; bidden tot God buiten de religieuze diensten.

Religie en geluk in Nederland

Ik kom nu bij de ‘wat’-vraag uit de probleemstelling: **Wat** veroorzaakt precies de relatie tussen religie en geluk? Ik heb gekeken naar verschillende aspecten van religie. Na een bivariate analyse voor Nederland bleek dat slechts twee variabelen die religie meten, samengaan met geluk: ‘het behoren tot een kerkelijke organisatie’ en ‘momenten van gebed/meditatie’. Deze verbanden zijn zwak, maar het zijn wel positieve verbanden en dat houdt in: hoe religieuzer, hoe gelukkiger. In Nederland gaan religie en geluk dus nauwelijks meer samen.

Ook heb ik een multivariate analyse uitgevoerd en daar kwam uit dat vier variabelen (namelijk bidden tot God buiten een religieuze dienst, behoren tot een kerkelijke organisatie, belang van God in iemands leven en hoe vaak men een religieuze dienst bezoekt) onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben. Het blijkt vooral om de variabele ‘behoren tot een kerkelijke organisatie’ te gaan, maar ook de variabele ‘het belang van God in iemands leven’ is een iets sterkere factor. Maar ook hier geldt dat de verbanden tussen religie en geluk (in Nederland) heel zwak zijn...

Subgroepen

Vervolgens heb ik gekeken of er misschien onder bepaalde subgroepen in Nederland wél een verband is tussen religie en geluk. Dit is de zogenaamde ‘wie’-vraag uit de probleemstelling: **Bij wie** (welke subgroepen) doet het verband tussen religie en geluk zich het sterkst gelden? De subgroepen zijn: werkend/werkloos, man/vrouw, burgerlijke staat, opleiding, leeftijd. Uit deze analyse komt niet duidelijk naar voren dat er onder bepaalde subgroepen wel een duidelijk aanwijsbaar verband is tussen religie en geluk. Verondersteld zou kunnen worden dat voornamelijk onder oudere mensen er een relatie is tussen religie en geluk, maar dat komt niet overduidelijk naar voren (bij drie van de acht variabelen voor religie is er een significant verband met geluk).

De hypothese *de relatie tussen religie en geluk is vooral sterk onder mensen die extra behoefte hebben aan sociale en emotionele ondersteuning* is dan ook niet duidelijk te bevestigen vanuit dit onderzoek.

Denemarken

Dan komen we nu bij de derde vraag uit de probleemstelling: **waar** (in de landen Nederland, Denemarken en de USA) doet het verband tussen religie en geluk zich het sterkst gelden? Om te controleren of het daadwerkelijk zo is dat er geen relatie bestaat in Nederland tussen religie

en geluk, heb ik ervoor gekozen om in een vergelijkbaar land een zelfde analyse uit te voeren. Het land dat hiervoor in aanmerking kwam, was Denemarken, vanwege de overeenkomsten met Nederland. Dezelfde variabelen voor geluk en voor religie zijn ook voor Denemarken gebruikt.

Uit de bivariate analyse in Denemarken kwam slechts één variabele voor religie die samengaat met geluk, namelijk: het behoren tot een kerkelijke organisatie. Dit is een zwak verband, maar wel een positief verband en dat betekent dat mensen die tot een kerkelijke organisatie behoren, gelukkiger zijn dan mensen die niet tot een kerkelijke organisatie behoren.

Uit de multivariate analyse kwamen zes variabelen die onafhankelijk van elkaar een verband met geluk hebben, maar deze verbanden zijn echt maar heel zwak. De variabele die dan nog het sterkst een verband heeft met geluk/levensvoldoening in Denemarken is ‘behoren tot een kerkelijke organisatie’: maar dit is ook nog steeds maar een heel zwak verband. Ook in Denemarken is de relatie tussen religie en geluk dus nauwelijks meer aanwezig, net zoals in Nederland...

USA

De Verenigde Staten van Amerika worden beschouwd als een religieus land. In de USA zijn ook al veel onderzoeken gedaan en daar komt uit naar voren dat er in dat land een relatie is tussen religie en geluk. Als dit zo is, dan zou dat ook uit mijn analyse voor de USA moeten komen (met dezelfde variabelen voor religie en geluk die ik voor Nederland en Denemarken heb gebruikt). Dan zou het ook meteen helder zijn dat er in Nederland, in tegenstelling tot de USA, religie en geluk niet of nauwelijks samengaan.

Dezelfde analyse die ik voor Nederland en Denemarken heb uitgevoerd, heb ik ook voor de USA gedaan en daaruit komt inderdaad dat in de USA wèl een samengaan is van meerdere indicatoren voor religie (tijd doorbrengen met mensen in je kerk, behoren tot een kerkelijke organisatie, behoren tot een religieuze denominatie, hoe vaak men een religieuze dienst bezoekt en belang van God in iemands leven) met geluk. De indicatoren van religie die geen relatie met geluk hebben, zijn de variabelen over gebed (‘momenten van gebed/meditatie’ en ‘bidden tot God buiten een religieuze dienst’): dit was de uitkomst van de bivariate analyse. Verder komt uit zowel de bivariate als de multivariate analyse naar voren dat ‘tijd doorbrengen met mensen in je kerk’ vooral een beetje sterkere factor is die gelukkig zijn bepaalt in de USA! Ook het behoren tot een kerkelijke organisatie is een iets sterkere factor,

zo blijkt uit de bivariate analyse. Religie en geluk (levensvoldoening) gaan in de USA dus samen: echter met uitzondering van ‘bidden’!

Verklaringen

Waarom gaan religie en geluk in Nederland en Denemarken niet of nauwelijks samen, maar is dit in de USA wel het geval? Wat zijn mogelijke verklaringen?

Eén van de verklaringen zou de secularisatie kunnen zijn. Er is nauwelijks nog een relatie tussen religie en geluk in Nederland en Denemarken, beide landen zijn gesecculariseerd. In een land als de USA, dat nog wel erg religieus is, is er wèl een relatie tussen religie en geluk. De geloofwaardigheid van religieuze antwoorden op diepzinnige vragen heeft in Nederland en Denemarken ingeboet. Religie wordt gezien als achterhaald, het wordt niet geassocieerd met zaken waar Denen en Nederlanders hoog op scoren, zoals vrijheid en emancipatie. Dit in tegenstelling tot de USA, waar religie staat aan de kant van groei en vrijheid. Het was in het onderzoek in deze scriptie niet mogelijk om twee tijdsmetingen te doen voor religie en geluk in Nederland, omdat er niet een databestand is van decennia terug (de oudste World Values Survey is van 1981, maar die is nog te nieuw, want het kost decennialang om enige verandering in een proces van secularisatie te bespeuren). Het lijkt er dus sterk op dat de relatie tussen religie en geluk in Nederland nauwelijks meer aanwezig is, maar of dat een gevolg van secularisatie is? Secularisatie betekent dat mensen minder dan vroeger naar de kerk gaan. Dit hoeft echter niet te betekenen dat secularisatie de positieve effecten van religie tenietdoet. Mensen trekken weg uit de kerken, maar de mensen die bij de kerk blijven, kunnen nog wel steeds gelukkig worden en zijn door hun religie. Mensen kunnen de kerk hebben verlaten vanwege de negatieve effecten van religie, maar het kan ook een heel andere oorzaak hebben. Secularisatie kan er juist ook voor zorgen en gezorgd hebben dat de oprechte gelovigen en degenen die heel gelukkig worden van religie, bij de kerk zijn gebleven. Er kan sprake zijn van selectie van gelovigen uit overtuiging. Dit kan alles bij elkaar gezorgd hebben voor een hechte gelovige gemeenschap van gelukkige mensen! Men steunt en bemoedigt elkaar.

Een andere verklaring zou kunnen zijn dat vooral oudere, ongelukkige, eenzame of gestoorde mensen in Nederland en Denemarken in de kerken zitten, waardoor religie wordt geassocieerd met ongeluk in plaats van met geluk (zoals in de USA).

Een derde verklaring zou kunnen zijn dat de kerk in de Amerikaanse samenleving een veel belangrijkere functie/plaats heeft dan in de Nederlandse of Deense samenleving: de kerk zorgt onder andere direct voor sociale steun. De sociale voorzieningen in Nederland en

Denemarken zijn anders georganiseerd dan in de USA; de kerken in Nederland en Denemarken hebben hun taak als onder andere ‘welzijnswerkers’ verloren: die is overgenomen door de Staat.

Een vierde verklaring zou kunnen zijn dat men in Nederland zich meer hecht aan alternatieven voor religie (die religie dus overbodig maken) en dat men dáár gelukkig van wordt in plaats van religie. Denen en Nederlanders worden misschien gelukkig door andere dingen dan religie: bijvoorbeeld door sport, muziek of door contacten met andere mensen (vrienden, familie). Hier haalt men kracht uit, hierdoor geeft men betekenis aan zijn of haar leven en hierdoor krijgt men hoop, hulp en sociale en psychische steun en wordt men gelukkig!

Positieve en negatieve effecten

Uit mijn onderzoek komt naar voren dat er geen samengaan is van religie en geluk in Nederland. Wat zeker niet over het hoofd gezien moet worden, is dat positieve effecten van religie op geluk overschaduw kunnen worden door de negatieve effecten. Negatieve effecten (zoals de negatieve invloed van religie op gezondheid, teleurstellingen in mensen van de kerk of moskee, vraag naar tijd en geld van religieuze instituties, niet ontvangen van steun of hulp van religie, religieuze conflicten tussen de persoon en zijn/haar vrienden of familie, isolement en stress als gevolg van religie, gevaarlijke praktijken, enz.) zijn dan sterker dan de positieve effecten. De positieve effecten worden dan overschaduw door de negatieve effecten. De positieve effecten (hulp, betekenis, optimisme, enz.) blijven ondanks dat echter wèl overeind staan.

Tot slot

Aan het eind van dit hoofdstuk een terugkoppeling naar een eerdergenoemde hypothese die nog niet zeer nadrukkelijk behandeld is in dit hoofdstuk: *Religieuze mensen zijn gelukkiger dan niet-religieuze mensen.*

In Nederland lijkt er nauwelijks sprake te zijn van een relatie tussen religie en geluk. Een nulverband hoeft echter niet te betekenen dat er geen effect is, want positieve en negatieve effecten kunnen elkaar neutraliseren. Het is dan ook moeilijk te zeggen of religieuze mensen gelukkiger zijn dan niet-religieuze mensen. Wèl blijkt dat de Nederlander op de vraag naar geluk/levensvoldoening gemiddeld een 8 scoort en bijna niemand onder de 6 scoort, terwijl als men kijkt naar de religiositeit in Nederland:

- van de Nederlandse respondenten 70% geen tijd doorbrengt met mensen in de kerk,

- meer dan 60% niet behoort tot een kerkelijke organisatie,
- meer dan 50% niet behoort tot een religieuze denominatie,
- 50% praktisch nooit een religieuze dienst bezoekt,
- 25% zegt God helemaal niet belangrijk te vinden in zijn/haar leven,
- 30% zegt geen momenten van gebed of meditatie te kennen
- en 50% zegt nooit tot God te bidden buiten religieuze diensten.

Religie heeft dus duidelijk aan betekenis verloren in Nederland!

Opvallend is echter dat uit een aantal recente onderzoeken het tegendeel lijkt te blijken: er blijkt uit deze onderzoeken niet dat religie en geluk niet samengaan.

Uit een recent onderzoek van Clark en Lelkes⁵⁴ blijkt dat religieuze mensen gelukkiger zijn dan niet-religieuze mensen in Europa. Ook kwam er ruim een jaar geleden een proefschrift uit van Cornelisse-Vermaat⁵⁵. Een onderdeel van dit proefschrift was een onderzoek naar de vraag of religie gelukkig maakt. Uit haar onderzoek komt naar voren dat het bezoeken van een moskee, kerk, synagoge of tempel een positief effect heeft op gezondheid en op geluk. Deze onderzoeken lijken mijn onderzoek tegen te spreken. Het is daarom noodzakelijk om nog meer en uitgebreider onderzoek te doen naar de relatie tussen religie en geluk in Nederland, om zo meer duidelijkheid te krijgen...

---

⁵⁴ Clark, A.E., Lelkes, O. (november 2005). Deliver us from evil: religion as insurance. (Paris/Vienna).

⁵⁵ Cornelisse-Vermaat, J.R. (2005). *Household production, health, and happiness. A comparison of the native Dutch and non-western immigrants in the Netherlands*. Wageningen.

Agenda voor nader onderzoek

Dit onderzoek mag een eerste aanzet zijn tot verder onderzoek naar het wel of niet samengaan van religie en geluk in Nederland. Er is op dit terrein nog veel onderzoek te verrichten...!

Ten eerste is er nog uitgebreider onderzoek nodig naar het samengaan van religie en geluk. Onderzoeken moeten gedaan worden naar de positieve en negatieve effecten die in het geding zijn, hoe het komt dat religie en geluk wel of niet samengaan; wat zijn de oorzaken, de achterliggende factoren? In mijn scriptie heb ik onderzoek gedaan naar het wel of niet samengaan van religie, maar men zou nog onderzoek moeten doen naar de richting van het verband: hangt geluk af van religie of is het andersom?

Ten tweede moet er onderzoek gedaan worden naar de invloed van secularisatie. Speelt secularisatie überhaupt een rol? Hoe groot is die rol? Het is nodig om een vergelijking te maken tussen verschillende tijden/decennia en te onderzoeken of er in de loop van de tijd wat veranderd is.

Ten derde: onderzoek naar hoe het komt dat er in de USA wèl heel duidelijk een samengaan is van religie en geluk, en in Nederland niet.

Ten vierde: onderzoek doen onder verschillende subgroepen. Is er in de ene subgroep wèl een samengaan van religie en geluk en in de andere niet? Hoe komt dat?

Ten vijfde: onderzoek naar de negatieve effecten van religie op geluk. Uit veel onderzoeken blijkt dat religie gelukkig maakt, maar zijn er ook negatieve effecten (dat religie niet gelukkig maakt)? Wat zijn die negatieve effecten precies en hoe sterk zijn die factoren?

Hoe kunnen deze terreinen onderzocht worden? Er is uitgebreider onderzoek nodig. Onderzoeken van een aantal decennia geleden in Nederland kunnen vergeleken worden met onderzoeken van nu en onderzoeken uit verschillende landen kunnen nog diepgaander en uitgebreider met elkaar vergeleken worden en er kan in Nederland nog meer onderzoek gedaan worden (door meerdere variabelen die religie meten te gebruiken, variabelen met een

hoger meetniveau gebruiken waardoor een uitgebreidere statistische analyse uitgevoerd kan worden en men kan nieuwe enquêtes afnemen waarin o.a. genoeg respondenten uit religies zoals het hindoeïsme en boedhisme voorkomen). Er kan ook nog meer onderzoek gedaan worden onder subgroepen en onder de verschillende religies en naar negatieve effecten van religie op geluk.

Literatuurlijst

- Allport, G. W., Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Anderson, N. B., & Anderson, P.E. (2003). *Emotional Longevity*. New York: Penguin Putnam, Inc.
- Argyle, M. & Beit-Hallahmi, B. (1975). *The Social Psychology of Religion*. London: Routledge.
- Argyle, M. (1999). Causes and correlates of happiness. in: D. Kahneman & E. Diener & N. Schwarz (Eds.), *Well-Being. The Foundations of Hedonic Psychology*. 353-373. Russell Sage Foundation, New York.
- Baars, H.D. (1965). *Denemarken: land, volk, cultuur*. Baarn: Het Wereldvenster.
- Bednarek, H.L., Jeitschko, T.D. & Pecchenino, R.A. (2004) “*Gluttony and Sloth: Symptoms of Trouble or Signs of Bliss?*” Michigan State University, Department of Economics Working Paper.
- Beit-Hallahmi, B. & Argyle, M. (1997). *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*. London: Routledge.
- Berger, P. (1970). *Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. New York: Anchor Books.
- Blazer, D. & Palmore, E.B. (1976). Religion and aging. *Gerontologist*, 16: 82-85.
- Clark, A.E., Lelkes, O. (februari 2005). Let us pray: religious interactions in life satisfaction. (Paris/Vienna).
- Clark, A.E., Lelkes, O. (november 2005). Deliver us from evil: religion as insurance. (Paris/Vienna).
- Cornelisse-Vermaat, J.R. (2005). *Household production, health, and happiness. A comparison of the native Dutch and non-western immigrants in the Netherlands*. Wageningen.
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125, 276-303.
- Durkheim, E. (1995 [1912]). *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Free Press.
- Durkheim, E. (2000, first published in 1952). *Suicide: A study in sociology*. London: Routledge.
- Durrett, R., & Levin, S. A. (1994). *The importance of being discrete (and spatial)*. *Theoretical Population Biology*, 46, 363-394
- Ellis, A. (1962). *Reason and emotion in psychotherapy*. New York: Lyle Stuart.
- Ellison, C.G. Gay, D.A., Glass, T.A. (1989). Does religious commitment contribute to individual life satisfaction? *Social forces*, 68: 100-123.
- Ellison, C.G. (1991). Religious Involvement and Subjective Well-being. *Journal of Health and Social Behavior*, 32, 80-99.
- Ellison, C. E., & Levin, J. S. (1998). The religion-health connection: Evidence, theory, and future directions. *Health Education and Behavior*, 25, 700-720.
- Emmons, A.R., Cheung, C. & Tehrani, K. (1998). *Social indicators research*, 45: 391-422.

- Ferraro, K.F., & Kelley-Moore, J.A. (2003). 'A half-century of longitudinal methods in social gerontology: Evidence of change.' *Journal of Gerontology: Social Sciences* 58B:S264-S270.
- Ferriss, A.L. (2002). "Religion and the Quality of Life," *Journal of Happiness Studies* 3, 199-215.
- Freeman, R. B., (1986). Who escapes? The relation of churchgoing and other background factors to the socio-economic performance of black male youths from inner-city tracts. in: R. B. Freeman & H. J. Holyer (Eds.), *The Black Youth Employment Crisis*. 353-376. Chicago: University of Chicago Press.
- Freud (1929). *Civilization and Its Discontents (Das Unbehagen in der Kultur)*. Trans. J. Riviere. (International Psycho-Analytical Library, ed. E. Jones). London: Hogarth, 1930.
- Gray, R. & Moberg, D.O. (1977). *The Church and the Older Person*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.
- Hadaway, C.K.(1978) Life Satisfaction and Religion, *Social Forces* 57:636-643.
- Halman, L. , Luijkx, R. & Zundert, M. van (2005). *Atlas of European Values*. Leiden: Uitgeverij Brill.
- Halman, L. Heunks, F., De Moor, R. & Zanders, H. (1987). *Traditie, Secularisatie en Individualisering. Een studie naar de Waarden van de Nederlanders in een Europese context*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Horst, van der, L. (1955). "Mental Health and Religion: Whenever Man's Life Is Estranged from God in All Its Manifestation, and Develops without Religion and Mortality, There Are Grave Dangers for Mental Health," *Pastoral Psychology*: 15-21.
- Hunsberger, B. (1985). Religion, Age, Life satisfaction, and perceived sources of religiousness: a study of older persons. *Journal of Gerontology*, vol. 40, no. 5, blz. 615-620.
- Iannaccone, L. R., (1998). Introduction to the economics of religion. *Journal of Economic Literature*, 36, 1465-1495.
- Inglehart, R. & J.R. Rabier (1986). *Aspirations adapt to situations – But why are the Belgians so much happier than the French? A cross-cultural analysis of the subjective quality of life*, pp. 1-56 in F.M. Andrews (eds.), *Research on the quality of life*. Michigan: Survey Research Center – Institute for Social Research – University of Michigan.
- Janssen, J. (2002). *Aan de onbekende God: Reiken naar religie in een gesecculariseerde cultuur*, Amsterdam: Uitgeverij SUN.
- Jung, C., (1933). *Modern Man in Search of Soul*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Kark, J.D., Shemi, G., Friedlander, Y., Martin, O., Manor, O., and Blondheim, S.H., (1996). "Does Religious Observance Promote Health? Mortality in Secular vs. Religious Kibutzim in Israel." *American Journal of Public Health* 86, 341-346.
- Katzner, D.W. (1979). *Choice and the quality of life*. Beverly Hills: Sage publications.
- Kleger, H. (1986). *Religion des Bürgers: Zivilreligion in Amerika und Europa*. München: Kaiser.
- Koenig, H.G. & Larson, D.B. (1998). Religion and mental health. In H.S. Friedman (Ed.), *Encyclopedia of mental health* (Vol. 3). San Diego: Academic Press.
- Koenig, H.G., McCullough, M.E. and Larson, D.B. (2001) *Handbook of religion and health*. Oxford: University Press.
- Lehrer, E. (2004). "Religion as a Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States". *Population and Development Review*, 30, 707-726

- Loewenthal, K.M., MacLeod, A.K., Goldblatt, V., Lubitsh, G. and Valentine, J.D. (2000). Comfort and joy? Religion, cognition, and mood in Protestants and Jews under stress. *Cognition and emotion*, 14: blz. 355-374.
- Luttmer, E. (2005). "Neighbors as Negatives: Relative Earnings and Well-Being". *Quarterly Journal of Economics*, forthcoming
- Macionis, J.J. & Plummer, K. (1998). *Sociology, a global introduction*. London: Prentice Hall.
- Markides, K.S., Levin, J.S., Ray, L.A. (1989). Religion, Aging and life satisfaction: An eight-year, three-wave longitudinal study. *The gerontologist*: vol. 27, No. 5: blz. 660-665.
- Miller, W.R., and Thoresen, C.E. (2003). "Spirituality, Religion, and Health: An Emerging Research Field," *American Psychologist* 58, 24-35.
- Moberg, D. O. (1972). Religion and the aging family. *The Family Coordinator*, (januari), blz. 47-60.
- Moberg, D.O. (ed.). (1979). *Spiritual Well-Being*. Washington, D.C.: University Press of America.
- Myers, D.G. (1993). *The Pursuit of Happiness: Who is Happy, and Why?* New York: Avon books.
- Norusis, M.J. (1999). *SPSS 9.0 Guide to Data Analysis*, New Jersey: Prentice Hall.
- Pargament, K.I. & Royster, B.J.T. & Albert, M. & Crowe, P. & Cullman, E.P. & Holley, R. & Schaefer, D. & Sytniak, M. & Wood, M. (1990). *A qualitative approach to the study of religion and coping: four tentative conclusions*. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Boston, MA.
- Pargament, K. I., Zinnbauer, B. J., Scott, A. B., Butter, E. M., Zerowin, J. & Stanik, P. (1998). Red flags and religious coping: Identifying some religious warning signs among people in crisis. *Journal of Clinical Psychology*, 54(1), 77-89.
- Pargament, K. I., Koenig, H. G. & Perez, L. M. (2000). The many methods of religious coping: Development and initial validation of the RCOPE. *Journal of Clinical Psychology*, 56(4), 519-543.
- Pearce, Lisa D. (2004). Intergenerational Religious Dynamics and Adolescent Delinquency. *Social Forces* vol. 82, number 4, 1553-1572.
- Pescosolido, B. A. and Georgianna, S.(1989). "Durkheim, Suicide, and Religion: Toward a Network Theory of Suicide." *American Sociological Review* 54: 33-48.
- Powell, L.H., Shahabi, L., and C.E. Thoresen, (2003). "Religion and Spirituality: Linkages to Physical Health," *American Psychologist* 58, 36-52.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Schreuder, O. & Van Snippenburg, L. (1990). *Religie in de Nederlandse samenleving: de vergeten factor*, Baarn: Uitgeverij Ambo bv.
- Shiner, L. (1967). The meanings of Secularisation. *International Yearbook for the Sociology of Religion*. Cologne: Westdeutscher Verlag: 52-57.
- Smart, N. (2003). *Godsdiensten van de wereld*. Kampen: Ten Have.
- Vaus, de, D., McAllister, I. (1987). Gender differences in religion: A test of the structural location theory. *American Sociological Review*, 52, 472-481
- Veenhoven, R. (1984). *Conditions of happiness*. Dordrecht: Kluwer Academic.
- Veenhoven, R., Ehrhardt, J., (1995). The cross-national pattern of Happiness: tests of predictions implied in three theories of happiness. *Social Indicators Research*, vol. 34, 33-68.

- Veenhoven, R. (2001). Happiness in society. *Jutta Allmendinger (Hrsg.) 'Gute Gesellschaft? Verhandlungen des 30 Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie', Opladen 2001, Leske+Budrich, 1265-1314.*
- Veenhoven, R. (2002). *Het grootste geluk voor het grootste aantal: geluk als richtsnoer voor beleid.* Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Veenhoven, R. (2005). Is life getting better? How long and happy do people live in modern society? *European Psychologist, special section on 'Human development and Well-being'*, vol. 10, 330-343.
- Wilson, W. (1967). Correlates of avowed happiness. *Psychological Bulletin*, 67, 294-306.
- Witter, R.A., Stock, W.A., Okun, M.A. & Haring, M.J. (1985). Religion and subjective well-being in adulthood: a quantitative synthesis. *Review of religious research*, vol. 26, no. 4, 332-342.

- <http://www.heritage.org/Research/Religion/BG1064.cfm>
- <http://www.psywww.com/psyrelig/happy.htm>
- http://naticent02.uuhost.uk.uu.net/publicity/religious_divide.ppt
- http://www.scp.nl/publicaties/boeken/9037700195/Secularisatie_in_de_jaren_negentig.pdf
- <http://www.ambhaag.um.dk/nl/menu/InfoDenmark/watwijnvandenemarkenkunnenleren/>
- <http://www.worldvaluessurvey.org/>
- <http://www.katholieknieuwsblad.nl/actueel20/kn2009c.htm>

Appendix 1: Variabelen uit de World Values Survey

Voor mijn onderzoek heb ik gebruik gemaakt van een al bestaand databestand: World Values Survey (uit 1999-2001). Dit databestand bestaat uit 570 variabelen. Het zou teveel zijn om al deze 570 variabelen hier weer te geven. Uit deze grote set aan variabelen heb ik variabelen (indicatoren voor religie en geluk) geselecteerd.

Geluk:

-Geluk (levensvoldoening)

A170 HOW SATISFIED ARE YOU WITH YOUR LIFE
Missing Values: -9 through -1

Value	Label
-4	NOT ASKED IN SURVEY
-3	NOT APPLICABLE
-2	NO ANSWER
-1	DON'T KNOW
1	DISSATISFIED
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9
10	SATISFIED

Religie:

-Tijd doorbrengen met mensen in de kerk

A060 SPEND TIME WITH PEOPLE AT YOUR CHURCH
Missing Values: -9 through -1

Value	Label
-4	NOT ASKED IN SURVEY
-3	NOT APPLICABLE
-2	NO ANSWER
-1	DON'T KNOW
1	WEEKLY

- 2 ONCE OR TWICE A MONTH
- 3 ONLY A FEW TIMES A YEAR
- 4 NOT AT ALL

-Behoren tot een kerkelijke organisatie

A065 BELONG CHURCH ORGANISATION
Missing Values: -9 thru -1

Value Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 0 NOT MENTIONED
- 1 BELONG

-Behoren tot een religieuze denominatie

F024 BELONG TO RELIGIOUS DENOMINATION
Missing Values: -9 through -1

Value Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 0 NO
- 1 YES

-Welke religieuze denominatie

F025 RELIGIOUS DENOMINATION
Missing Values: -9 through -1

Value Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 1 AGLIPAYAN
- 2 AL-HADIS
- 3 ALLIANCE
- 4 ANCESTRAL WORSHIPPING
- 5 ANGLICAN
- 6 ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH
- 7 ASSEMBLY OF GOD

- 8 BAHAI
- 9 BAPTIST
- 10 BORN AGAIN
- 11 BRGY. SANG BIRHEN
- 12 BUDDHIST
- 13 C & S CELESTIAL
- 14 CAO DAI
- 15 CATHOLIC: DOESN'T FOLLOW RULES
- 16 CHARISMATIC
- 17 CHRISTIAN
- 18 CHRISTIAN FELLOWSHIP
- 19 CHRISTIAN REFORM
- 20 CHURCH OF CHRIST
- 21 CONFUCIANISM
- 22 DRUSE
- 23 EL SHADDAI
- 24 ESSID
- 25 EVANGELICAL
- 26 FAITH IN GOD
- 27 FILIPINISTA
- 28 FREE CHURCH/NON DENOMINATIONAL CHURCH
- 29 GREEK CATHOLIC
- 30 GREGORIAN
- 31 HINDU
- 32 HOA HAO
- 33 HUSSITE
- 34 IGLESIA NI CRISTO (INC)
- 35 INDEPENDENT AFRICAN CHURCH (E.G. ZCC, SH
- 36 INDEPENDENT CHURCH
- 37 ISRAELITA NUEVO PACTO UNIVERSAL (FREPA)
- 38 JAIN
- 39 JEHOVAH WITNESSES
- 40 JESUS IS LORD (JIL)
- 41 JESUS MIRACLE CRUSADE
- 42 JEW
- 43 KA-A ELICA
- 44 LUTHERAN
- 45 MENNONITE
- 46 METHODISTS
- 47 MITA
- 48 MORMON
- 49 MUSLIM
- 50 NATIVE
- 51 NEW TESTAMENT CHRIST/BIBLEIST
- 52 ORTHODOX
- 53 OTHER
- 54 OTHER: BRASIL: ESPIRIT,CANDOMBLÉ,UMBANDA
- 55 OTHER: CHRISTIAN COM
- 56 OTHER: ORIENTAL
- 57 OTHER: PHILIPPINES (LESS 0.5%)

- 58 OTHER: TAIWAN (TAOISM, PROTESTANT FUNDAM
- 59 PAGANISM
- 60 PENTECOSTAL
- 61 PRESBYTERIAN
- 62 PROTESTANT
- 63 QADIANI
- 64 ROMAN CATHOLIC
- 65 ROSACRUZ
- 66 SALVATION ARMY
- 67 SELF LEALISATION FELLOWSHIP
- 68 SEVEN DAY ADVENTIST
- 69 SHENISM (CHINESE RELIGION)
- 70 SHIA
- 71 SIKH
- 72 SISEWISS
- 73 SPIRITISTA
- 74 SPIRITUALISTS
- 75 SUNNI
- 76 TAC
- 77 TAOIST
- 78 THE CHURCH OF SWEDEN
- 79 THE WORLDWIDE CHURCH OF GOD
- 80 THEOSOFISTS
- 81 UNITARIAN
- 82 UNITED
- 83 UNITED CHURCH OF CHRIST IN THE PHILIPPIN
- 84 WICCA
- 85 ZIONIST
- 86 ZOROASTRIAN
- 996 NO, NOT A MEMBER

-Bezoeken van een religieuze dienst

F028 HOW OFTEN DO YOU ATTEND RELIGIOUS SERVIC
 Missing Values: -9 through -1

Value Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 1 MORE THAN ONCE A WEEK
- 2 ONCE A WEEK
- 3 ONCE MONTH
- 4 ONLY ON SPECIAL HOLY DAYS/CHRISTMAS/EAST
- 5 OTHER SPECIFIC HOLY DAYS
- 6 ONCE A YEAR
- 7 LESS OFTEN
- 8 NEVER PRACTICALLY NEVER

De variabele F028 heb ik hergecodeerd: de nieuwe variabele F028 werd daardoor als volgt:

Nieuw F028   HOW OFTEN DO YOU ATTEND RELIGIOUS SERVIC
Missing Values: -9 through -1

Value   Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 1 NEVER PRACTICALLY NEVER
- 2 MORE OFTEN THAN 'NEVER/PRACTICALLY NEVER'
- 3 ONCE A YEAR
- 4 OTHER SPECIFIC HOLY DAYS
- 5 ONLY ON SPECIAL HOLY DAYS/CHRISTMAS/EAST
- 6 ONCE A MONTH
- 7 ONCE A WEEK
- 8 MORE THAN ONCE A WEEK

-Belang van God in iemands leven

F063   HOW IMPORTANT IS GOD IN YOUR LIFE
Missing Values: -9 through -1

Value   Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 1 NOT AT ALL
- 2 2
- 3 3
- 4 4
- 5 5
- 6 6
- 7 7
- 8 8
- 9 9
- 10 VERY

-Momenten van gebed/meditatie...

F065   MOMENTS OF PRAYER, MEDITATION...
Missing Values: -9 through -1

Value   Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 0 NO
- 1 YES

-Bidden tot God buiten een religieuze dienst

F066 PRAY TO GOD OUTSIDE OF RELIGIOUS SERVICE
Missing Values: -9 through -1

Value Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 1 EVERY DAY
- 2 MORE THAN ONCE A WEEK
- 3 ONCE A WEEK
- 4 AT LEAST ONCE A MONTH
- 5 SEVERAL TIMES A YEAR
- 6 LESS OFTEN
- 7 NEVER

Variabelen (subgroepen) gebruikt in § 4.3:

-Werk

Als eerste werkend/werkloos.

C029 EMPLOYED
Missing Values: -9 through -1

Value Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 0 NO
- 1 YES

-Sekse

Ten tweede mannen/vrouwen.

X001 SEX
Missing Values: -9 through -1

Value Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 1 MALE
- 2 FEMALE

-Burgerlijke staat

De derde subgroep is burgerlijke staat.

X007 MARITAL STATUS

Missing Values: -9 through -1

Value Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 1 MARRIED
- 2 LIVING TOGETHER AS MARRIED
- 3 DIVORCED
- 4 SEPARATED
- 5 WIDOWED
- 6 SINGLE/NEVER MARRIED
- 7 DIVORCED, SEPARATED OR WIDOW
- 8 LIVING APART BUT STEADY RELATION (MARRIE

-Opleiding

De volgende subgroep is de hoogste opleiding die men behaald heeft.

X025 HIGHEST EDUCATIONAL LEVEL ATTAINED

Missing Values: -9 through -1

Value Label

- 4 NOT ASKED IN SURVEY
- 3 NOT APPLICABLE
- 2 NO ANSWER
- 1 DON'T KNOW
- 1 INADEQUATELY COMPLETED ELEMENTARY EDUCAT
- 2 COMPLETED (COMPULSORY) ELEMENTARY EDUCAT
- 3 INCOMPLETE SECONDARY SCHOOL: TECHNICAL/V
- 4 COMPLETE SECONDARY SCHOOL: TECHNICAL/VOC
- 5 INCOMPLETE SECONDARY: UNIVERSITY-PREPARA
- 6 COMPLETE SECONDARY: UNIVERSITY-PREPARATO
- 7 SOME UNIVERSITY WITHOUT DEGREE/HIGHER ED

8 UNIVERSITY WITH DEGREE/HIGHER EDUCATION

-Leeftijd

De vijfde subgroep is leeftijd.

X003R2 AGE RECODED (2)

Missing Values: -9 through -1

Value Label

-4	NOT ASKED IN SURVEY
-3	NOT APPLICABLE
-2	NO ANSWER
-1	DON'T KNOW
1	15-29 YEARS
2	30-49 YEARS
3	50 AND + YEARS

Land:

S003 COUNTRY

Missing Values: -9 through -1

Value Label

-4	NOT ASKED IN SURVEY
-3	NOT APPLICABLE
-2	NO ANSWER
-1	DON'T KNOW
(...)	
208	DENMARK
(...)	
528	NETHERLANDS
(...)	
840	UNITED STATES OF AMERICA
(...)	

Het databestand World Values Survey omvat honderden landen. Voor mijn onderzoek heb ik slechts drie landen nodig gehad, namelijk: Denemarken, Nederland en de Verenigde Staten van Amerika (USA). Ik heb van het grote databestand daarom drie kleinere bestanden gemaakt: voor elk van de drie genoemde landen één apart SPSS-bestand.

Appendix 2: Bonferroni multiple comparison test

In deze appendix worden de uitkomsten van de bonferroni multiple comparison test weergegeven. Deze test vergelijkt gemiddelden.

In deze appendix komen drie tabellen voor: ten eerste de tabel met de uitslag van de Bonferroni test voor Nederland, ten tweede Denemarken en ten derde de USA.

NEDERLAND

Bonferroni multiple comparison test van levensvoldoening en de verschillende religieuze denominaties in Nederland in 2000:

Multiple Comparisons: Geluk (levensvoldoening)

		Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
(I) Welke religieuze denominatie	(J) Welke religieuze denominatie				Lower Bound	Upper Bound
boedhist	vrije kerk/ non-denom	-,05	,955	1,000	-3,05	2,95
	hindoe	,00	1,333	1,000	-4,19	4,19
	joods	,00	1,154	1,000	-3,63	3,63
	moslim	,09	1,025	1,000	-3,13	3,31
	anders	,30	,971	1,000	-2,75	3,35
	protestants	,09	,952	1,000	-2,90	3,08
	Rooms-katholiek	,20	,947	1,000	-2,78	3,17
vrije kerk/non-denom	boedhist	,05	,955	1,000	-2,95	3,05
	hindoe	,05	,955	1,000	-2,95	3,05
	joods	,05	,684	1,000	-2,10	2,20
	moslim	,14	,430	1,000	-1,21	1,49
	anders	,35	,277	1,000	-,52	1,23
	protestants	,14	,202	1,000	-,49	,77
	Rooms-katholiek	,25	,176	1,000	-,30	,81
hindoe	boedhist	,00	1,333	1,000	-4,19	4,19
	vrije kerk/ non-denom	-,05	,955	1,000	-3,05	2,95
	joods	,00	1,154	1,000	-3,63	3,63
	moslim	,09	1,025	1,000	-3,13	3,31
	anders	,30	,971	1,000	-2,75	3,35
	protestants	,09	,952	1,000	-2,90	3,08
	Rooms-katholiek	,20	,947	1,000	-2,78	3,17
joods	boedhist	,00	1,154	1,000	-3,63	3,63
	vrije kerk/ non-	-,05	,684	1,000	-2,20	2,10

		Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidenc e Interval	
(I) Welke religieuze denominatie	(J) Welke religieuze denominatie				Lower Bound	Upper Bound
joods	denom					
	hindoe	,00	1,154	1,000	-3,63	3,63
	moslim	,09	,778	1,000	-2,36	2,54
	anders	,30	,706	1,000	-1,91	2,52
	protestants	,09	,680	1,000	-2,05	2,22
	Rooms-katholiek	,20	,672	1,000	-1,91	2,31
moslim	boedhist	-,09	1,025	1,000	-3,31	3,13
	vrije kerk/ non- denom	-,14	,430	1,000	-1,49	1,21
	hindoe	-,09	1,025	1,000	-3,31	3,13
	joods	-,09	,778	1,000	-2,54	2,36
	anders	,21	,464	1,000	-1,25	1,67
	protestants	,00	,423	1,000	-1,33	1,33
	Rooms-katholiek	,11	,412	1,000	-1,19	1,40
anders	boedhist	-,30	,971	1,000	-3,35	2,75
	vrije kerk/ non- denom	-,35	,277	1,000	-1,23	,52
	hindoe	-,30	,971	1,000	-3,35	2,75
	joods	-,30	,706	1,000	-2,52	1,91
	moslim	-,21	,464	1,000	-1,67	1,25
	protestants	-,21	,267	1,000	-1,05	,63
	Rooms-katholiek	-,10	,249	1,000	-,89	,68
protestants	boedhist	-,09	,952	1,000	-3,08	2,90
	vrije kerk/ non- denom	-,14	,202	1,000	-,77	,49
	hindoe	-,09	,952	1,000	-3,08	2,90
	joods	-,09	,680	1,000	-2,22	2,05
	moslim	,00	,423	1,000	-1,33	1,33
	anders	,21	,267	1,000	-,63	1,05
	Rooms-katholiek	,11	,160	1,000	-,39	,61
Rooms- katholiek	boedhist	-,20	,947	1,000	-3,17	2,78
	vrije kerk/ non- denom	-,25	,176	1,000	-,81	,30
	hindoe	-,20	,947	1,000	-3,17	2,78
	joods	-,20	,672	1,000	-2,31	1,91
	moslim	-,11	,412	1,000	-1,40	1,19
	anders	,10	,249	1,000	-,68	,89
	protestants	-,11	,160	1,000	-,61	,39

DENEMARKEN

Bonferroni multiple comparison test van levensvoldoening en de verschillende religieuze denominaties in Denemarken in 2000:

Multiple Comparisons: Geluk (levensvoldoening)

(I) Welke religieuze denominatie	(J) Welke religieuze denominatie	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
Vrije kerk/ non-denom	moslim	,70	1,206	1,000	-2,69	4,09
	anders	,20	1,063	1,000	-2,79	3,19
	protestants	,23	,901	1,000	-2,31	2,76
	Rooms- katholiek	1,00	1,101	1,000	-2,10	4,10
Moslim	Vrije kerk/ non-denom	-,70	1,206	1,000	-4,09	2,69
	anders	-,50	,985	1,000	-3,27	2,27
	protestants	-,47	,806	1,000	-2,74	1,80
	Rooms- katholiek	,30	1,025	1,000	-2,58	3,18
anders	Vrije kerk/ non-denom	-,20	1,063	1,000	-3,19	2,79
	moslim	,50	,985	1,000	-2,27	3,27
	protestants	,03	,572	1,000	-1,58	1,64
	Rooms- katholiek	,80	,853	1,000	-1,60	3,20
protestants	Vrije kerk/ non-denom	-,23	,901	1,000	-2,76	2,31
	moslim	,47	,806	1,000	-1,80	2,74
	anders	-,03	,572	1,000	-1,64	1,58
	Rooms- katholiek	,77	,638	1,000	-1,02	2,57
Rooms- katholiek	Vrije kerk/ non-denom	-1,00	1,101	1,000	-4,10	2,10
	moslim	-,30	1,025	1,000	-3,18	2,58
	anders	-,80	,853	1,000	-3,20	1,60
	protestants	-,77	,638	1,000	-2,57	1,02

USA

Bonferroni multiple comparison test van levensvoldoening en de verschillende religieuze denominaties in de USA in 2000:

Multiple Comparisons: Geluk (levensvoldoening)

		Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval Lower Bound	Upper Bound
(I) Welke religieuze denominatie	boedhist					
	hindoe	-2,75	1,435	1,000	-7,35	1,85
	joods	-,26	,690	1,000	-2,47	1,95
	moslim	-,42	1,229	1,000	-4,35	3,52
	orthodox	-1,19	,882	1,000	-4,02	1,63
	anders	-,43	,652	1,000	-2,52	1,67
	protestants	-,55	,650	1,000	-2,63	1,53
	Rooms-katholiek	-,60	,651	1,000	-2,69	1,48
	nee, lid van geen denominatie	-,16	,652	1,000	-2,25	1,93
hindoe	boedhist	2,75	1,435	1,000	-1,85	7,35
	joods	2,49	1,308	1,000	-1,70	6,68
	moslim	2,33	1,657	1,000	-2,98	7,64
	orthodox	1,56	1,419	1,000	-2,99	6,10
	anders	2,32	1,289	1,000	-1,81	6,45
	protestants	2,20	1,287	1,000	-1,92	6,33
	Rooms-katholiek	2,15	1,288	1,000	-1,98	6,27
	nee, lid van geen denominatie	2,59	1,289	1,000	-1,54	6,72
	joods	boedhist	,26	,690	1,000	-1,95
hindoe		-2,49	1,308	1,000	-6,68	1,70
moslim		-,16	1,078	1,000	-3,61	3,30
orthodox		-,93	,656	1,000	-3,04	1,17
anders		-,17	,280	1,000	-1,06	,73
protestants		-,29	,274	1,000	-1,17	,59
Rooms-katholiek		-,34	,276	1,000	-1,23	,54
nee, lid van geen denominatie		,10	,280	1,000	-,80	,99
moslim		boedhist	,42	1,229	1,000	-3,52
	hindoe	-2,33	1,657	1,000	-7,64	2,98
	joods	,16	1,078	1,000	-3,30	3,61
	orthodox	-,78	1,210	1,000	-4,66	3,10
	anders	-,01	1,054	1,000	-3,39	3,37
	protestants	-,13	1,053	1,000	-3,51	3,24
	Rooms-katholiek	-,19	1,053	1,000	-3,56	3,19
	nee, lid van geen denominatie	,25	1,054	1,000	-3,13	3,63
	orthodox	boedhist	1,19	,882	1,000	-1,63
hindoe		-1,56	1,419	1,000	-6,10	2,99
joods		,93	,656	1,000	-1,17	3,04
moslim		,78	1,210	1,000	-3,10	4,66
anders		,77	,616	1,000	-1,21	2,74
protestants		,65	,613	1,000	-1,32	2,61

		Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidenc e Interval	
(I) Welke religieuze denominatie	(J) Welke religieuze denominatie				Lower Bound	Upper Bound
orthodox	Rooms-katholiek	,59	,615	1,000	-1,38	2,56
	nee, lid van geen denominatie	1,03	,616	1,000	-,94	3,01
anders	boedhist	,43	,652	1,000	-1,67	2,52
	hindoe	-2,32	1,289	1,000	-6,45	1,81
	joods	,17	,280	1,000	-,73	1,06
	moslim	,01	1,054	1,000	-3,37	3,39
	orthodox	-,77	,616	1,000	-2,74	1,21
	protestants	-,12	,157	1,000	-,63	,38
	Rooms-katholiek	-,18	,161	1,000	-,69	,34
	nee, lid van geen denominatie	,26	,167	1,000	-,27	,80
protestants	boedhist	,55	,650	1,000	-1,53	2,63
	hindoe	-2,20	1,287	1,000	-6,33	1,92
	joods	,29	,274	1,000	-,59	1,17
	moslim	,13	1,053	1,000	-3,24	3,51
	orthodox	-,65	,613	1,000	-2,61	1,32
	anders	,12	,157	1,000	-,38	,63
	Rooms-katholiek	-,05	,149	1,000	-,53	,43
	nee, lid van geen denominatie	,39	,156	,490	-,11	,89
Rooms- katholiek	boedhist	,60	,651	1,000	-1,48	2,69
	hindoe	-2,15	1,288	1,000	-6,27	1,98
	joods	,34	,276	1,000	-,54	1,23
	moslim	,19	1,053	1,000	-3,19	3,56
	orthodox	-,59	,615	1,000	-2,56	1,38
	anders	,18	,161	1,000	-,34	,69
	protestants	,05	,149	1,000	-,43	,53
	nee, lid van geen denominatie	,44	,160	,227	-,08	,95
nee, lid van geen denominatie	boedhist	,16	,652	1,000	-1,93	2,25
	hindoe	-2,59	1,289	1,000	-6,72	1,54
	joods	-,10	,280	1,000	-,99	,80
	moslim	-,25	1,054	1,000	-3,63	3,13
	orthodox	-1,03	,616	1,000	-3,01	,94
	anders	-,26	,167	1,000	-,80	,27
	protestants	-,39	,156	,490	-,89	,11
	Rooms-katholiek	-,44	,160	,227	-,95	,08